

Хмельницький національний університет
Гуманітарно-педагогічний факультет
Кафедра слов'янської філології

Галузь знань 03 Гуманітарні науки
Спеціальність 035 Філологія
Спеціалізація 035.033 Слов'янські мови і літератури (переклад включно),
перша – польська

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

Магістр

**ЕВОЛЮЦІЯ ПАЛАТАЛЬНОСТІ
КРИЗЬ ПРИЗМУ ІСТОРИЧНИХ ЗВУКОЗМІН
(НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ І ПОЛЬСЬКОЇ МОВ)**

КвРФППмз.023114.01.15.00

здобувачки освіти II курсу групи ФППмз-23-1 Тетяни НЕСТЕРЕНКО
Підпис, дата

Керівник Наталія ТОРЧИНСЬКА
Підпис канд. філол. наук, доцент

До захисту допускаю:
Завкафедри слов'янської філології Наталія ТОРЧИНСЬКА
Підпис канд. філол. наук, доцент

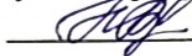
Хмельницький, 2024

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет	гуманітарно-педагогічний
Кафедра	слов'янської філології
Освітній рівень	магістр
Галузь знань	03 Гуманітарні науки
Спеціальність	035 Філологія
Спеціалізація	Слов'янські мови і літератури (переклад включно), перша – польська
Освітня програма	освітньо-професійна

„ЗАТВЕРДЖУЮ”

Завідувач кафедри слов'янської філології

 (Неля Подлевська)

17 жовтня 2023 року

ЗАВДАННЯ на кваліфікаційну роботу Нестеренко Тетяни Анатоліївни

1. Тема роботи: «Еволюція палатальності крізь призму історичних звукозмін (на матеріалі української і польської мов)»

затверджена на засіданні кафедри слов'янської філології 16 червня 2023 року, протокол №12.

2. Термін подачі студентом завершеної роботи – грудень 2024 року.

3. Вихідні дані роботи

Українська і польська мови успадкували палатальність приголосних від праслов'янської основи й розвивали цю рису впродовж своєї історії, що в підсумку спричинило до витворення унікальних фонологічних систем обох мов. Потреба дослідити еволюцію ознаки «палатальність», її шлях від пізньопраслов'янської системи до фонетичного ладу сучасних української і польської мов спричинило актуальність кваліфікаційної роботи.

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік підлеглих розробці питань)

1. Систематизувати відомості про початкові етапи українського і польського глотогенезу.
2. Довести системну дію закону палаталізації на розвиток фонетико-фонологічної системи праслов'янської мови.
3. Дослідити рефлексії праслов'янських палаталізацій у протоукраїнських і протопольських діалектах.
4. Окреслити фонетичні й фонологічні наслідки праслов'янських палаталізацій.

5. Проаналізувати тяглість процесів палаталізації в історії української і польської мов, установити хронологію українських і польських палаталізацій.
6. З'ясувати вплив депалаталізації на оформлення опозиції палатальність–непалатальність.
7. Визначити відмінності в еволюції фонологічної опозиції «палатальність–непалатальність» у системах українського і польського консонантизму.

5. Графічного матеріалу немає.

6. Консультанти розділів кваліфікаційної роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
	Немає		

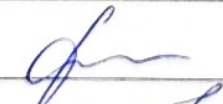
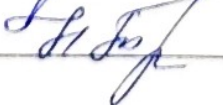
7. Дата видачі завдання – 17 вересня 2023 року.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Найменування етапів виконання кваліфікаційної роботи	Термін виконання	Примітка
1	Обрання теми кваліфікаційної роботи	вересень 2023 року	
2	Опрацювання наукової літератури з теми дослідження	вересень 2023 року	
3	Збирання матеріалу, його первинна наукова інтерпретація	вересень–жовтень 2023 року	
4	Написання першого розділу кваліфікаційної роботи	листопад 2023 – січень 2024 року	
5	Апробація результатів дослідження шляхом публікації у збірниках наукових праць та участі в конференціях	березень–травень, вересень 2024 року	
6	Написання другого й третього розділів кваліфікаційної роботи	лютий–червень 2024 року	
7	Формулювання вступу, висновків, оформлення кваліфікаційної роботи	вересень–листопад 2024 року	
8	Попередній захист кваліфікаційної роботи	грудень 2024 року	
9	Редагування кваліфікаційної роботи	грудень 2024 року	
10	Подання кваліфікаційної роботи на кафедру	грудень 2024 року	

Здобувач освіти

Керівник роботи

Тетяна НЕСТЕРЕНКО

Наталія ТОРЧИНСЬКА

Анотація

Тема роботи: **Еволюція палатальності крізь призму історичних звукозмін (на матеріалі української і польської мов)**

Автор – Тетяна НЕСТЕРЕНКО

Науковий керівник – Наталія ТОРЧИНСЬКА

Обсяг кваліфікаційної роботи – 70 сторінок основного тексту.

Робота містить 83 джерела посилання.

Ключові слова: *українська мова, польська мова, порівняльно-типологічний аналіз, праслов'янська мова, спільнослов'янський глотогенез, протоукраїнські / протопольські діалекти, праслов'янський консонантизм, закон палаталізації, палаталізація, депалаталізація, палатальність–непалатальність.*

Кваліфікаційна робота є спробою в порівняльно-типологічному аспекті дослідити праслов'янські палаталізації, окреслити їхні рефлексії в історії української мови та польщизни, виявити вплив перехідних пом'якшень на формування кореляції палатальність–непалатальність як особливої ознаки українського і польського консонантизму.

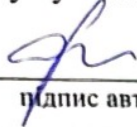
Мета роботи – дослідити тяглість праслов'янських палаталізацій в історії української і польської мов як еволюційний шлях до витворення специфічної слов'янської кореляції палатальність–непалатальність.

Українська й польська мови успадкували палатальні приголосні від праслов'янської мови-основи та розвивали цю рису впродовж своєї історії, що в підсумку спричинило до витворення їх унікальних фонетичних рис. У роботі палатальність досліджено крізь призму історичних звукових змін як еволюційний шлях від пізньопраслов'янської до сучасних української і польської фонологічних систем. Узагальнено відомості про початкові етапи українського і польського глотогенезу; доведено системну дію закону палаталізації на розвиток фонетико-фонологічної системи праслов'янської мови; досліджено рефлексії праслов'янських палаталізацій у протоукраїнських і протопольських діалектах; окреслено фонетичні й фонологічні наслідки праслов'янських палаталізацій; доведено тяглість процесів палаталізації в історії української і польської мов; встановлено хронологію українських і польських палаталізацій; з'ясовано вплив депалаталізації на оформлення опозиції палатальність–непалатальність; визначено відмінності в еволюції фонологічної опозиції «палатальність–непалатальність» у системах українського і польського консонантизму.

Доведено, що фонологізація м'якості в історії української і польської мов – складний і багатоступеневий процес кількісних і якісних змін у системі консонантизму, що характеризується тяглістю й має зв'язок з протилежним явищем – депалаталізацією; у підсумку постали унікальні системи консонантизму кожної з мов.

Перспективу дослідження вбачаємо в компаративному аналізі категорії «палатальність» у сучасній українській і польській мовах.

Автор

підпис автора і дата подання роботи до захисту

ЗМІСТ

Вступ.....	8
1. Глотогенез українців і поляків: лінгвістичний аспект	14
1.1. Праслов'янська мова як генетична основа польської, української та інших слов'янських мов	14
1.2. Протоукраїнські й протопольські фонетичні рефлексивні в діалектах пізньопраслов'янської доби	17
1.3. Етапи українського та польського глотогенезу.....	21
Висновки до розділу 1	24
2. Палаталізація як рушій системних змін в українському і польському консонантизмі	26
2.1. Дія закону палаталізації	26
2.2. Палаталізація задньоязикових та їхні прослідки в українській мові і польщині.....	27
2.2.1. Перша палаталізація задньоязикових *g, *k, *x	27
2.2.2. Друга палаталізація задньоязикових *g, *k, *x.....	28
2.2.3. Зміни праслов'янських сполук *gv, *kv, *xv	31
2.2.4. Третя палаталізація задньоязикових *g, *k, *x	32
2.3. Палаталізація приголосних під впливом *j	35
2.3.1. Рефлекси *gj, *kj, *xj	36
2.3.2. Рефлекси *sj, *zj	37
2.3.3. Рефлекси *Гj, *Ij, *nj.....	38
2.3.4. Рефлекси *bj, *pj, *mj, *vj.....	38
2.3.5. Рефлекси *dj, *tj	40
2.4. Системна роль палаталізацій у становленні фонетико-фонологічної будови української й польської мов.....	46
2.4.1. Хронологія процесу	46
2.4.2. Фонетичні наслідки палаталізацій.....	49
2.4.3. Фонологізація палатальних приголосних	50
2.4.4. Польські палаталізації	52

2.4.5. Фонологізація м'якості в протоукраїнських діалектах	55
Висновки до розділу 2	60
3. Депалаталізація та її вплив на розбудову фонетико-фонологічної системи української і польської мов	62
3.1. Депалаталізація приголосних на ґрунті української мови	63
3.2. Палатальність–непалатальність як диференційна ознака фонем сучасної української мови	70
3.3. Депалаталізація приголосних у польщи́зні.....	73
3.4. Декатегоризація палатальності в сучасній польській мові	76
Висновки до розділу 3	82
Висновки	85
Перелік джерел посилання	95

ВСТУП

Близькість сучасних слов'янських мов на всіх лінгвістичних рівнях є наслідком не лише міжмовних контактів, які, безумовно, спричинюють інтерференцію, – це передусім існування однієї мови-предка та наслідок спільного історичного минулого, що й визначає генетичну близькість усіх слов'янських мов, у тому числі польської та української. Навіть нині, на думку О. Горбача, слов'янські мови ближчі між собою, ніж, наприклад, основні діалекти німецької мови [6, с. 8].

Своєрідною рисою слов'янських мов на тлі інших індоєвропейських є існування системи палатальних приголосних. Кореляція твердість–м'якість становить опозицію приголосних фонем в українській мові. У польській мові палатальність також традиційно визначають важливою характеристикою в системі консонантизму. «Піднебінна категорія є співвідношенням, яке виділяє польську мову на фоні індоєвропейських, зараховуючи її до так званої євразійської ліги, що характеризується, серед іншого, спільним використанням кореляції м'якості для створення інвентарю фонем» [68, с. 211].

Обидві мови успадкували палатальність приголосних від праслов'янської мови-основи й розвивали цю рису впродовж своєї історії, що в підсумку спричинило до витворення унікальних фонологічних систем української і польської мов. Прагнення дослідити еволюцію ознаки «палатальність», її шлях від пізньопраслов'янської системи до фонетичного ладу сучасних української і польської мов спричинило вибір теми кваліфікаційної роботи.

У доісторичний період закон палаталізації зумовив якісну й кількісну перебудову фонетико-фонологічної системи праслов'янської мови, що відображено в численних працях, присвячених порівняльно-історичному опису слов'янських мов [2; 4; 53; 61; 63; 77; 78]. Вплив на формування

фонетико-фонологічної будови української мови досліджено в монографії Ю. Шевельова «Історична фонологія української мови» [47], відповідний матеріал представлено в підручниках та посібниках з історичної граматики української мови [1; 10; 15; 21]. Опис палаталізацій на ґрунті польщизни здійснено в працях С. Слонського (S. Słoński), З. Штібера (Z. Stieber), З. Клеменсевича (Z. Klemensiewicz), Т. Лера-Сплавінського (T. Lerspławiński), С. Урбанчика (S. Urbańczyk), Б. Вальчака (B. Walczak), К. Длугош-Курчабової (K. Długosz-Kurczabowa) та С. Дубіша (S. Dubisz) [74; 75; 59; 81; 71; 58; 82; 56]. Аналіз головних особливостей українського і польського консонантизму має місце в монографії «Історична типологія слов'янських мов» [14].

Типологічна характеристика близькоспоріднених мов, що походять з одного джерела, вимагає врахування, крім діахронічного, ще й синхронічного підходу. На межі ХХ–ХХІ ст. в Україні з'явилася низка праць, присвячених контрастивному дослідженню мов (переважно російської й української). Полоністичні студії так само зосереджуються переважно на польсько-російських паралелях на рівні лексики, фонетики, граматики. Щодо взаємодії української й польської мов, то більш-менш активному вивченню піддавалися явища українсько-польської мовної взаємодії на кресових територіях – Галичині, Волині, Лемківщині (праці М. Лесіва, Л. Гумецької, О. Ткаченка та ін.) [14; 23; 25; 64]. Важливою працею, що засвідчує типологічну спорідненість української і польської мов, є монографія І. Кононенко «Українська та польська мови: контрастивне дослідження / Język ukraiński i polski: studium kontrastywne (2012) [19], де здійснено аналіз «усіх ярусів мовної системи (фонетики, фонології; морфології; лексики; фразеології; словотвору; морфології; синтаксису), включаючи звернення до тексту й інтонації» [8, с. 75].

Попри значну кількість праць з означеної проблеми, не до кінця висвітленим залишається питання впливу праслов'янського закону

палаталізації на формування українського і польського консонантизму, що й зумовлює актуальність кваліфікаційної роботи «Еволюція палатальності крізь призму історичних звукозмін (на матеріалі української і польської мов)».

Мета роботи: дослідити тяглість праслов'янських палаталізацій в історії української і польської мов як еволюційний шлях до витворення специфічної слов'янської кореляції палатальність-непалатальність.

Реалізація поставленої мети вимагає виконання таких **завдань**:

- 1) систематизувати відомості про початкові етапи українського і польського глотогенезу;
- 2) довести системну дію закону палаталізації на розвиток фонетико-фонологічної системи праслов'янської мови;
- 3) дослідити рефлекси праслов'янських палаталізацій у протоукраїнських і протопольських діалектах;
- 4) окреслити фонетичні й фонологічні наслідки праслов'янських палаталізацій;
- 5) проаналізувати тяглість процесів палаталізації в історії української і польської мов, установити хронологію українських і польських палаталізацій;
- 6) з'ясувати вплив депалаталізації на оформлення опозиції палатальність–непалатальність;
- 7) визначити відмінності в еволюції фонологічної опозиції «палатальність–непалатальність» у системах українського і польського консонантизму.

Об'єктом дослідження є палаталізаційні процеси на ґрунті української мови та польщизни.

Предмет дослідження – ознака «палатальність» у розрізі історичних звукозмін.

Джерельна база дослідження: рефлекси палаталізацій на історичному мовному матеріалі: дописемному, який відновлюється шляхом реконструкції праслов'янських, протоукраїнських і протопольських форм; дані писемних пам'яток, а також відомості сучасної української та сучасної польської мов із залученням діалектного матеріалу.

Методи дослідження. У роботі використано загальнонаукові методи дослідження, зокрема дедукцію, аналіз, синтез. Аналіз систем близькоспоріднених польської і української мов здійснено з огляду на особливості, зумовлені їхнім спільним походженням і паралельним розвитком, що спонукає до вибору таких лінгвістичних методів: порівняльно-типологічного з елементами порівняльно-історичного, описового з часткою контрастивного аналізу.

Порівняльно-типологічний метод дає змогу встановити відповідності між спорідненими мовами – українською і польською, описати їхню еволюцію в часі і просторі на основі доказу походження їх з однієї мови-основи – праслов'янської. Діахронічні (історичні) коментарі використовуються як основа для розуміння фактів сучасного стану української і польської мов. Контрастивні студії «допоможуть з опертям на факти української мови визначити спільне і відмінне у фонетичних системах польської і української мов» [32, с. 173]. Описовий метод використовується для інвентаризації та систематизації одиниць з метою дійти висновку про самобутні фонетичні риси української і польської мов, що поглибить уявлення про закономірності спільного і відмінного в їхньому розвитку.

Наукова новизна роботи полягає в спробі в порівняльно-типологічному аспекті дослідити праслов'янські палаталізації, окреслити їхні рефлекси в історії української мови та польщизни, вивити вплив палаталізацій на формування кореляції палатальність–непалатальність як специфічної диференційної ознаки українського і польського консонантизму.

Теоретичне значення роботи: результати дослідження поглиблять знання про спільний період розвитку слов'янських мов та їхню генетичну близькість, висвітлять питання періодизації української й польської мов. Аналіз праслов'янських фонетичних процесів «слугуватиме виявленню спільного / відмінного в походженні української і польської мов, що позитивно вплине на розв'язання наукової проблеми класифікації слов'янських мов» [32, с. 173]. Виконане дослідження сприятиме кращому розумінню сучасного стану фонетико-фонологічної системи української і польської мов, зміцненню міжмовних зв'язків.

Практичне значення роботи. Результати дослідження буде впроваджено в освітній процес ЦДУ ім. В. Винниченка в навчанні здобувачів вищої освіти за ОПП «Середня освіта (Українська мова і література та Англійська мова і зарубіжна література)» першого (бакалаврського) та другого (магістерського) рівня вищої освіти, зокрема у викладанні дисциплін історико-лінгвістичного циклу (вступ до слов'янської філології, історична граматика української (польської) мови, порівняльно-історична граматика слов'янських мов), а також у курсі фонетики і фонології, у програмах спецкурсів для студентів бакалаврського і магістерського рівнів тощо.

Структура роботи: дослідження складається зі вступу, трьох розділів, висновків та переліку джерел посилання (усього 83 позиції).

Апробація роботи. За результатами дослідження опубліковано дві статті в наукових фахових журналах України категорії Б:

1. Нестеренко Т. А. Дослідження праслов'янських фонетичних процесів на матеріалі української і польської мов. *Наукові записки*. Серія: Філологічні науки. Випуск 4 (207) (2023). С. 169–174 [31];

2. Нестеренко Т. А. Передумови формування польського й українського мовного ареалів постпраслов'янського періоду. *Наукові записки*. Серія: Філологічні науки. Випуск 2 (209) (2024). С. 240–246 [32].

Вийшла друком стаття в іноземному виданні:

Нестеренко Т. Протоукраїнські й протопольські фонетичні рефлексии в праслов'янській мові пізнього періоду / Proto-ukrainian and proto-polish phonetic manifestations in late period proto-slavic language. Development vectors of philological sciences in the modern context: International scientific conference, April 3–4, 2024. Wloclawek, Republic of Poland. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2024. 93–97 [33].

Матеріали магістерської роботи були апробовані у виступах на міжнародних наукових конференціях:

1. Development vectors of philological sciences in the modern context: International scientific conference, April 3–4, 2024. Wloclawek, Republic of Poland. Riga, Latvia.

2. II Міжнародна науково-практична конференція «Міжкультурні комунікації в галузі освіти» 21–22 березня 2024 року в Хмельницькому національному університеті.

1. ГЛОТОГЕНЕЗ УКРАЇНЦІВ І ПОЛЯКІВ: ЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ

Близькість сучасних слов'янських мов, у тому числі польської та української, пояснюється їхнім спільним етно- і глотогенезом [7; 12; 22; 27; 39; 42; 48]. Як твердить О. Царук у монографії «Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри», при визначенні генеалогічної й типологічної спорідненості слов'янських мов потрібно звернути увагу на основні складники їх загальної структури [48, с. 281]. З-поміж виділених ученим критеріїв зупинімося на трьох: 1) праслов'янський мовний фундамент; 2) риси, успадковані з однієї з пізніших слов'янських прамов; 3) шари й домішки, що з'явилися внаслідок змішувань за доби великого слов'янського розселення.

1.1. Праслов'янська мова як генетична основа польської, української та інших слов'янських мов

Слов'янські мови генетично походять зі спільного джерела, праслов'янської мови, яка сформувалася на основі протослов'янських діалектів. Праслов'янська мова побутувала як засіб спілкування давніх слов'ян ще до формування перших державних утворень, коли панівними були родоплемінні суспільні відносини. Давні слов'янські племена були численними, постійно змінювали місця проживання, сусідили з різними народами, що й спричиняло взаємний мовний і культурний вплив. Усі ці процеси відображає мова.

Найімовірніше, давні слов'яни не були тісним етнічним комплексом, а їхня мова не становила монолітної системи. Праслов'янські діалекти представляли собою перехідні етнолінгвістичні пояси з нестійкими кордонами. З огляду на це праслов'янську мову кваліфікуємо як сукупність близькоспоріднених діалектів, що мали спільне ядро, і діалектних зон,

співвідношення між якими постійно змінювалося, – тож з певністю можна визначати характеристики цих діалектних зон тільки щодо мови пізнього періоду.

Праслов'янську мову важко хронологізувати, оскільки вона не була зафіксована пам'ятками писемності. Вагома роль у розбудові вчення про праслов'янську мову належить когорті вчених, серед яких І. Бодуен де Куртене, О. Потєбня, Т. Лер-Сплавінський, Я. Розвадовський, Н. Ван-Вейк, А. Мейє, Р. Якобсон, А. Вайян, Є. Курилович, Ю. Шевельов та ін., проте більшість питань, порушених дослідниками, не отримала чіткої відповіді в лінгвістичній літературі.

За висловом С. Бернштейна, історія праслов'янської мови була довша, ніж історія окремих слов'янських мов [2, с. 265]. Відлік праслов'янської мови починається з появи специфічних слов'янських закономірностей, що не мають відповідників в інших індоєвропейських діалектах. Узагальнюючи наукові здобутки кількох поколінь учених у цій царині, В. Лучик твердить: «Праслов'янська мова постала на межі III–II тис. до н. е. й почала розпадатися на окремі почала діалекти праслов'янські мови в другій половині I тис. до н.е. [28, с. 91–92]. С. Дубіш зауважує, що період від VI ст. до н.е. до VI ст. н.е. іноді називають праслов'янською спільністю [56, с. 54], але це широке тлумачення цього поняття.

Вивчення історії праслов'янської мови дає підстави сформувати тричленну її періодизацію, яка охоплює ранній, середній і пізній етапи розвитку давніх слов'ян. Як твердить В. Лучик, ранній етап тривав від утворення праслов'янської мови до кінця старої ери; середній етап був коротким за часом (з кінця I тис. до н.е. до III–V ст. н.е); пізній етап охоплював період V–VII ст. н.е. і репрезентував перехідний стан від праслов'янської мови до окремих слов'янських мов [28, с. 19].

Переважаюча частина праслов'янських змін підпорядкована головним складовим тенденціям праслов'янської мови: тенденції до висхідної

звучності (закон відкритого складу) та тенденції до складового сингармонізму (закон палаталізації). Не всі праслов'янські звукові зміни можна пояснити дією двох означених вище фонетичних законів, важливу роль у перебігу фонетичних процесів відіграють також внутрішньомовні закони, зокрема, тенденція до полегшеної артикуляції звуків, закон економії мовних ресурсів та втрати звуків, що не мають функційного навантаження. До зовнішніх чинників належить вплив артикуляції інших мов, зазвичай контактних. На противагу більш ранньому протослов'янському періоду, що характеризувався іншим принципом побудови складу, виникає активна взаємодія звуків у межах одного складу, інтенсивна акомодация і палаталізація.

Своєрідні риси праслов'янської мови почали складатися вже на початку її виділення з індоєвропейської мови-основи. Ю. Шевельов нараховує близько 40 найважливіших змін звуків і розподіляє їх за п'ятьма періодами [73]. При цьому вчений максимально розширює праслов'янські часові рамки аж до 3000 років, беручи до уваги процеси, які стосувалися ще спільної історії слов'янських і балтійських мов, та відтягуючи час існування праслов'янської мови до X–XI ст. У вужчому розумінні під праслов'янською спільнотою слід розуміти період приблизно в 600 років (з III ст. до н.е. до III ст. н.е.), упродовж якого праслов'янська спільнота використовувала прамову, тобто праслов'янську мову [56, с. 37].

Початкові процеси відбулися в ранній праслов'янський період, і вони досить послідовно відображені в більшості сучасних слов'янських мов. Значна частина цих змін знайшла своє продовження в середній і пізній (постпраслов'янський) періоди і навіть у час самостійного розвитку слов'янських мов. Ю. Шевельов називає пізньопраслов'янський період часом найбільш радикальних змін; з-поміж інших у цей проміжок відбулася низка процесів, спричинених тенденцією до складового сингармонізму, а саме:

- 1) перша (регресивна) палаталізація задньоязикових;

- 2) друга (регресивна) палаталізація задньоязикових;
- 3) третя (прогресивна) палаталізація задньоязикових;
- 4) основний розвиток системи палатальних приголосних [73].

І. Кононенко зазначає, що основні результати праслов'янських змін «значною мірою збереглися у всіх (в окремих випадках – у більшості) сучасних слов'янських мовах. Зокрема, на фонетичному рівні це наявність випадних голосних (типу укр. *взяти* – *візьму*, пол. *wziąć* – *weźmie*), чергування [г], [к], [х] з [ж], [ч], [ш] (пор. *рік* – *річний*, *rok* – *roczny*) (т. зв. перша палаталізація, пор. також наслідки другої та третьої палаталізації). Специфічною рисою слов'янських мов є протиставлення приголосних за твердістю – м'якістю» [19, с. 29].

Отже, усі слов'янські мови походять зі спільного джерела – праслов'янської мови, яка своєю чергою формується на базі одного з індоєвропейських діалектів – протослов'янського. Датувати мовні процеси та встановити їхню чітку локалізацію лінгвістика самостійно неспроможна, тому вдається до відомостей інших наук; водночас головні етапи історії слов'ян визначають саме «з огляду на мовознавчі побудови» [41]. Значна кількість змін у праслов'янській мові відбулася в період спільнослов'янський період, вони переважно пов'язані з головними складовими законами праслов'янської мови, а їхні рефлекси збереглися в більшості сучасних слов'янських мов, зокрема в українській і польській.

1.2. Протоукраїнські й протопольські фонетичні рефлекси в діалектах пізньопраслов'янської доби

В. Німчук твердить: «Жодна говірка, говір, діалект, наріччя, мова не виникають раптово чи в якийсь короткий часовий проміжок. Вони є результатами тривалих творчих процесів, зумовлених внутрішніми та зовнішніми чинниками, які нерідко виступають разом» [35].

В історії постання української й польської мов прослідковується тяглість. Джерелом спільних рис, безумовно, є походження від спільного предка – праслов'янської мови. Водночас подальша історія цих мов є наслідком диференціації праслов'янської мови на західний і східний діалекти, на базі яких ближче до VII ст. н.е. сформувалися різні піддіалекти, що стали основою окремих слов'янських мов. На думку В. Лучика, «у пізній період (V–VI ст.) праслов'янська мова пережила такі дивергентні процеси, які визначили її якість як перехідний стан від єдиної для слов'ян мови-основи до окремих діалектних масивів з багатьма внутрішніми різновидами» [28, с. 102–103]. Одним з таких масивів був західний; на основі його пралехітського діалекту згодом постала польська мова, яка відповідно до найпоширенішої тричленної класифікації належить до західної підгрупи слов'янських мов. Іншим масивом був східний діалект. Ще до остаточного розпаду праслов'янської мови (VII–X ст.) у південно-західній частині власне східного діалекту зародилися протоукраїнські ознаки, а згодом на їхньому ґрунті в XI ст. постала українська мова, яка тяжіє до східнослов'янського мовного масиву. На думку більшості вчених, межа між східною та західною діалектними зонами на межі старої і нової ери пролягала по Західному Бугу до межиріччя Середнього Дністра й Південного Бугу, збігаючись переважно із зонами пшеворської і зарубинецької культур.

Диференціація слов'янських мов посилюється в добу розпаду праслов'янської мови. Це був короткий, але стрімкий етап, що обіймав приблизно три століття (з III до VI–VII ст. н.е.) й був зумовлений цілою низкою як мовних, так і позамовних чинників. До лінгвістичних причин слід віднести такі:

- 1) від своїх початків праслов'янська мова не була монолітною, вона становила собою систему близькоспоріднених діалектів, що мали спільне ядро і діалектні зони, межі між якими постійно змінювалися;

- 2) існування в мові всезагального закону змін, який посилює дивергентні процеси.

Діалектному членуванню праслов'янської мови, крім внутрішніх законів, як твердить В. Лучик, сприяли три основні позамовні чинники, зокрема:

- 1) формування й розвиток двох фактично синхронних праслов'янських культур – пшеворської та зарубинецької;
- 2) поступове розширення території функціонування праслов'янської мови на початку I тис. н.е., яке тривало в період великого переселення народів (III–V ст.) й завершилося міграцією південних слов'ян на Балканський півострів у VI–VII ст. та остаточним розпадом праслов'янської мовної спільноти;
- 3) проникнення на праслов'янські землі іншомовних племен (гунів, готів), які з кінця II ст. вирушили від узбережжя Балтійського моря і в III–IV ст. н.е захопили смугу слов'янських земель від басейну Західного Бугу до Правобережного Північного Надчорномор'я, розколовши праслов'ян по умовній лінії діалектного розчленування їхньої мови [28, с. 100].

Перші ознаки розмежування двох найдавніших діалектів праслов'янської мови та майбутніх західно- і східнослов'янських мов, на думку сучасних учених [28; 39; 56], зародилися ще в III ст. н.е. Спершу, як твердить Г. Півторак, вони виявлялись у ледве помітних, а згодом у більш виразних відмінностях: вимові носових, рефлексах ǫ, який у східному діалекті наближався до [ě] або [i], а в західному – до [e] або [ʼa] (укр. *ніч*, пол. *piekarnik*); змінах задньоязикового *x перед голосними переднього ряду та після [i], [u], [r], [k] [39, с. 35].

На початку I тис. н.е. східні й західні діалектні розбіжності посилювалися низкою інших змін, а впродовж наступних століть праслов'янські діалекти зазнали глибоких перетворень, зокрема на фонетичному рівні.

Подальші міграційні рухи призвели до кристалізації менших західної та східної територіальних і мовних спільнот, які згодом сформувалися в окремі слов'янські мови. Польські вчені припускають, що на час VII ст. н.е. мовно-територіальні слов'янські лінгвосистеми (західна, східна й південна) вже окреслилися, хоча спільнослов'янська мовна єдність (звісно, з меншою інтенсивністю) ще існувала. Водночас самостійні слов'янські мови постали значно пізніше. На думку Ю. Шевельова, до V або й до VII ст. не можна говорити про існування «якихось специфічно-українських мовних рис» [50, с. 55].

Процес розвитку національних слов'янських мов на праслов'янській основі був довготривалим і складним. Найбільш активно він відбувався в середині і в другій половині I тис. н.е., у період формування ранніх слов'янських держав на території південно-східної Європи. Немає одностайної думки, коли саме це відбувалося, наскільки тісними в цей час були контакти протоукраїнських і протопольських племен та як це впливало на формування їхніх мов. Г. Півторак зазначає: «З упевненістю можна стверджувати тільки те, що польський та український етноси почали формуватися після розпаду так званої праслов'янської етномовної спільності (V–VI ст.)» [41, с. 8]. Становлення поляків пов'язують з прабатьківщиною слов'ян, яка містилася, за версією польських істориків, у межах сучасної Польщі між Віслою та Одером (Вісло-Одерська гіпотеза). Територією формування українського етносу вітчизняні історики мови називають великий ареал між Карпатами та Середнім Дніпром (середньонаддніпрянська теорія). Традиційно вважають, що ці процеси відбувалися незалежно один від одного. «У доісторичні часи зносини протоукраїнців з ляхами були обмеженими і другорядними, – зазначає Ю. Шевельов і додає: – У протоукраїнські часи не було жодних звукозмін, характерних лише для протоукраїнських та протопольських діалектів, і з-поміж наявних збігів у фонетичній і фонологічній еволюції частина є випадкові, а частина охоплює

значно більшу територію, що до її складу входили, серед інших, і ці дві мови. Водночас самотні риси української та польської мов у відповідності з протоукраїнськими й протопольськими фонетичними рефлексми пізньопраслов'янської доби» [50, с. 55]. З цим не погоджується Г. Півторак, наголошуючи: «...елементарна логіка дозволяє апріорно припустити, що між формуванням праполяків та праукраїнців як первісних етносів міг існувати певний зв'язок» [41, с. 8], і це припущення вкотре актуалізує потребу порівняльно-типологічних досліджень.

Отже, найдавніші слов'янські пам'ятки, старожитні запозичення з сусідніх мов, факти сучасних слов'янських лінгвосистем беззаперечно вказують, що мова пізньопраслов'янського періоду починає розгалужуватися на кілька діалектних груп. Диференціація слов'янських мов посилюється в добу пізньої праслов'янської мови (з III до V–VI ст. н.е.). У цей час посилюються закладені природою праслов'янської мови діалектні відмінності, які згодом розвинулися на основі пізніших інновацій. Так, розпад праслов'янської мови дав початок історії окремих слов'янських мов, зокрема української і польської.

1.3. Етапи українського та польського глотогенезу

Видається перспективним здійснення порівняльного аналізу української і польської мов на фонетичному рівні: «Вихідним пунктом слід вважати праслов'янську мову. Саме від неї слід вести історію формування кожної окремої слов'янської мови Реконструйована праслов'янська система, зокрема в пізньопраслов'янську добу (VI–VII ст.), виступає підґрунтям, з якого починається лінгвістичний аналіз» [32, с. 172].

Після розпаду праслов'янської етномовної спільності в VI–VII ст. почалося формування окремих слов'янських мовних масивів, на основі яких через кілька століть постали окремі слов'янські мови. З цього часу всі

основні зміни в праслов'янській мові давали в різних слов'янських ареалах відмінні результати. Це свідчить про припинення існування спільної мови слов'ян і початки формування на її основі діалектів окремих мов.

Період розпаду праслов'янської єдності до середини I тис. н.е в істориків мови не викликає особливих заперечень, але подальший шлях розвитку окремих слов'янських (особливо східнослов'янських) мов є предметом мовознавчих дискусій. У рамках нашого дослідження важливо визначитися з періодизацією, якої будемо дотримуватися, аби в описі фонетичних процесів оперувати відповідною лінгвістичною термінологією, визначати час протікання змін, порівнювати дані польської та української мов на різних історичних зрізах.

Автори періодизацій історії польської зазвичай виділяють як різну кількість історичних періодів розвитку мови, так і різну тривалість цих періодів. Н. Торчинська акцентує: «В одних періодизаціях поняття «давньопольська мова» охоплює дописемну та писемну епохи (З. Клеменевич), в інших – дописемний період розглядають окремо від давньопольського періоду (С. Слонський), по-різному також визначають тривалість дописемного і писемного давньопольських періодів» [45, с. 127].

У якості робочої в нашому дослідженні використовуватимемо періодизацію польської мови, представлену в підручнику К. Дубіш-Курчабової та С. Дубіша «Історична граматики польської мови» (2006). На думку вчених, в історії польської мови вчені визначають такі етапи.

1. Праслов'янська мова з протозахіднослов'янськими діалектами (до VII ст.).
2. Західнослов'янська діалектна єдність з протопольськими діалектами, або протопольська (VII–X ст.).
3. Старопольська мова (X ст.–XV ст.).
4. Середньопольська мова (XVI–XVIII ст., до 1772 р.).
5. Новопольська мова (від 1772 р. до 1939 р.).

6. Сучасна польська мова (повоєнної доби) (від 1945 р. до сьогодні) [56, с. 54–55].

В українському мовознавстві проблема виникнення української мови остаточно не розв'язана. О. Крижанівська пише: «Формування і становлення української мови відбувалося тривалий час, протягом якого виробилися особливості, які визначають її самобутність. Вони дають змогу виокремити періоди історії становлення української мови, поклавши в основу мовні процеси, а не етнологічні» [21, с. 18]. Ю. Шевельов у праці «Історична фонологія української мови» (1979) висловив думку, що історію української мови потрібно починати з часу виникнення її ознак, не властивих найближчим мовам [50].

У нашому дослідженні спиратимемося на періодизацію української мови, представлену в посібнику О. Крижанівської «Історична граматики української мови» (2010) [21]. По-перше, вона значною мірою базується на результатах вивчення історії фонологічної системи української мови (а предметом нашого наукового зацікавлення є саме фонетичні процеси, зокрема закон палаталізації); по-друге, ця класифікація якнайкраще корелюється зі взятою за робочу періодизацією польської мови.

Урахувавши досвід В. Німчука, О. Крижанівська виокремлює такі етапи історії української мови:

1. Праслов'янська мова з протосхіднослов'янськими діалектами в її складі (до VII ст.).
2. Східнослов'янський мовний масив із протоукраїнськими діалектами або протоукраїнська мова (VII–X ст.).
3. Давньоукраїнська мова (XI–XIII ст.).
4. Середньоукраїнська мова (XIV–XVII ст.).
5. Нова українська мова (початок XVIII ст. до сьогодні) [21, с. 19].

Отже, і польська, і українська мови є самостійними автохтонними мовами польського і українського народів. Вийшовши зі спільного ядра,

праслов'янської мови, кожна з них почала свій окремий шлях. Українська мова сформувалася на основі східних, протоукраїнських діалектів; польська мова вичленувалася з конгломерату західних (протопольських) діалектів. Становлення української мови та польської мови відбувалося тривалий час, протягом якого виробилися особливості, які визначають їхню самобутність.

Висновки до розділу 1

Сучасний стан української і польської мов засвідчує їх окремішній статус. Низка своєрідних рис, властивих кожній них, зумовлює віднесеність до рідних груп слов'янських мов: української – до східної, польської – до західної. Водночас значна кількість тотожних рис на різних мовних рівнях (особливо на найбільш показовому – фонетичному), спільність історії та культури засвідчує існування системного ядра, з якого історично постали слов'янські мови. Таким центром є праслов'янська мова як сукупність близькоспоріднених діалектів, що були засобом спілкування ранніх слов'ян до перших державних утворень.

Етно- і глотогенез поляків і українців попри певні конкретно-історичні особливості має спільні закономірності й близькі хронологічні межі, що позначається на характері польської та української мов.

Для усвідомлення особливостей українського і польського глотогенезу слід звернутися до найбільш важливих процесів праслов'янської мови. Значна частина їх так чи так пов'язана з тенденцією до висхідної звучності та тенденцією до складового сингармонізму, які поклали початок відокремленню протослов'янських діалектів від спільної праїндоевропейської мови-основи.

Праслов'янська мова припинила існування в середині I тисячоліття. Головним критерієм закінчення її існування варто вважати припинення всезагальних змін з однаковими результатами. Відмінні рефлексії

відобразилися в протоукраїнських і протопольських діалектах пізньої праслов'янської доби. У подальшому розвитку української і польської мов диференціація поглибилася. Міграційні рухи спричинили до кристалізації менших територіальних і мовних спільнот, які на межі X–XI ст. сформувалися в окремі українську і польську мови.

2. ПАЛАТАЛІЗАЦІЇ ЯК РУШІЙ СИСТЕМНИХ ЗМІН В УКРАЇНСЬКОМУ І ПОЛЬСЬКОМУ КОНСОНАНТИЗМІ

Вивчення мов у порівняльно-типологічному аспекті потребує аналізу протоукраїнських і протопольських фонетичних ознак, які постали в надрах праслов'янської мови та згодом визначили самобутній характер української і польської фонетичних систем. Перші діалектні відмінності увиразнилися в середній період існування праслов'янської мови, межі якого охоплюють кін. I тис. до н.е. – III–IV ст. н.е, і досягають свого піку в пізньопраслов'янський час. Кінцеву межу пізнього праслов'янського періоду визначають неоднаково. У нашій роботі таким рубежем уважатимемо кінець VI – початок VII ст. н.е.

Середній і пізній етапи характеризують як час коротких і стрімких змін, зумовлених розквітом тенденції до висхідної звучності й тенденції до складового сингармонізму. Упродовж середньо- та пізньопраслов'янського періоду мова зазнала глибоких фонетико-фонологічних перетворень. Ю. Шевельов до таких процесів зараховує другу палаталізацію задньопіднебінних; усунення скупчення приголосного з j; третю палаталізацію задньопіднебінних» [50, с. 77].

Безперечно, палаталізаційні процеси спричинили значні зміни в ранньому слов'янському консонантизмі.

2.1. Дія закону палаталізації

Мова протослов'янського періоду успадкувала від праіндоєвропейської лише тверді приголосні. Специфічною ознакою праслов'янської доби стало поповнення системи консонантизму м'якими (пом'якшеними) фонемами.

М'які приголосні виникли в праслов'янській мові-основі внаслідок дії палаталізації (м'якшення) – додаткової артикуляції середньої частини язика

до твердого піднебіння. Палаталізація та її наслідки, поява палатальних приголосних, була спричинена особливою фонетичною тенденцією побудови складу – принципом складового сингармонізму. Палаталізації набули в праслов'янській мові значення всезагального закону (закону палаталізації). Вони пов'язані з революційними змінами в системі ранньої праслов'янської мови, зокрема з утратою атомарності окремого звука в структурі слова. Основною фонетичною одиницею став склад, у рамках якого звуки вимовлялися зливо і взаємно впливали один на одного. Однією з головних вимог принципу складового сингармонізму було створення складу з суміжних голосних і приголосних звуків, які за тембром взаємно зближувалися. У словах, що чинили супротив цій тенденції, відбувалися зміни, спрямовані на організацію складу в єдиній артикуляційній зоні.

Праслов'янські звукові зміни, спричинені тенденцією до складового сингармонізму, зазвичай переділяють на дві групи:

- 1) перехідні пом'якшення (палаталізації) задньоязикових *g, *k, *x під впливом голосних переднього ряду;
- 2) палаталізації приголосних під впливом [j].

2.2. Палаталізації задньоязикових та їхні прослідки в українській мові і польщизні

2.2.1. Перша палаталізація задньоязикових *g, *k, *x

До спільнослов'янських фонетичних рефлексів зараховують першу палаталізацію *g, *k, *x у позиції перед голосними переднього ряду. На думку польських дослідників, перша палаталізація охопила всі без винятку слов'янські мови. Це є свідченням того, що відбувалася вона в період праслов'янської мовної єдності. Л. Мошинський (L. Moszyński) датує її II ст. н.е [67, с. 201–203], а З. Штібер (Z. Stieber) відсуває цей процес на III–

IV ст. н.е. [77, с. 75]. Українські вчені, використовуючи метод відносної хронології, стверджують, що за часом свого перебігу перша палаталізація випереджала закон відкритого складу й відбулася ще до монофтонгізації дифтонгів на межі кінця старої й початку нової ери [21, с. 37]. Напр.: *okese > oč'ese – ст.пол. oč'i – н.пол. očy; д.укр. очи – укр. очі; *slugiti > služ'iti – ст.пол. slož'íc – н.пол. složyć; д.укр. слоужити – укр. служити; *тихька > тиш'ька – ст.пол. tiš'ka – н.пол. tiška; д.укр. моушька – укр. мушка.

Первісно рефлекси першої палаталізації були м'якими шиплячими [dž'], [č'], [š']), які, до того ж, отримали фонологічний статус у праслов'янській мові. Щоправда, невдовзі після завершення процесу палаталізації африката [dž'], що утворилася з [g], у всіх слов'янських мовах спростилася до [ž']. Це пояснюється тим, що дзвінкі африкати протягом усієї історії праслов'янської мови були нестабільними.

Результати першої палаталізації чи не найпоспідовніше зберігаються в більшості слов'янських мов. Пізніше на українському ґрунті звуки [ž'], [č'], [š'] зазнали ствердіння (XIV–XV ст.), започаткувавши мікросистему твердих шиплячих [ж], [ч], [ш]: слуга – служити, вовк – вовчий, верх – вершина. У польській мові всі рефлекси першої палаталізації дотепер є живими явищами, їх відбито як у процесах словотворення, так і формотворення, у різних морфемах: *chłopak – chłopczyna, muzyka – muzyczny, mąka – zmęczenia, droga – podróz* тощо. Процес завершився в XVI ст. після ствердіння всіх рефлексів першої палаталізації як на ґрунті української, так і в середовищі польської мови.

2.2.2. Друга палаталізація задньоязикових *g, *k, *x

Друга палаталізація задньоязикових приголосних знаменує пізній праслов'янський період. Вона була наступним етапом якісних змін задньоязикових під впливом голосних переднього ряду. Після

монофтонгізації дифтонгів виникли нові фонемі, що походили з *ē та *ī. Постійно тверді задньоязикові приголосні *g, *k, *x, опинившись перед новоствореними передньорядними голосними, повинні були змінитися на м'які шиплячі звуки. Однак на час II ст. н.е. дія першої палаталізації була вже завершена, тому друге перехідне пом'якшення спричиняє замість шиплячих рефлексів перехід *g, *k, *x у палатальну зону передньоязикових свистячих dz' (z'), c', s' (š'). На початку кореня ця зміна відзначалася відносною обмеженістю вживання задньоязикових перед дифтонгом *aj, *oi: *kojna > cěna. У кінці ж основи це явище набуло більшого поширення: *čelowěk > čelowěci, *grěx > grěci.

Цікаво, що на початковому етапі другої палаталізації звук *g набув характеру афrikати [dz'], і його архаїчний характер збережено в польській мові, напр. пол. *noga – nodze* (N. Ip.). В інших слов'янських діалектах dz' > z' (укр. *нога – нозі* (Д. в. одн.)).

Рефлекси *x унаслідок другої палаталізації також неоднаково виявлялися в різних діалектах праслов'янської мови. Не викликає сумнівів, що в протоукраїнських говорах *x переходив у [s'], і цей процес охоплював також решту прилеглих північних, східних, південних діалектів. Натомість у західних, зокрема протопольських діалектах маємо *x > š'. Ця зміна дійшла до наших днів, вона представлена в коренях польських слів: пор., укр. *сірий* – пол. *szary*, укр. *весь* – пол. *wszystek*. Чергування також фіксується у формах давального і місцевого відмінка, як-то: *mucha – muš'e* (С. Ip.). Ю. Шевельов припускає, що в протопольських діалектах зміна мала проміжні результати *x > s' > š', де перехідним етапом був [s'] [50, с. 76].

Друга палаталізація дала неоднакові результати в різних слов'янських мовах. Слід відзначити, що в західнослов'янських діалектах вона досить послідовно виявляється в середовищі польській мові:

*rōka, rōkě > rōc'ě, пол. *ręka* – ст.пол. *ręc'ě* – н.пол. *ręc'ě*

*Vogъ, Vogě > Vodz'ě, пол. *Bóg* – ст.пол. *Bođz'ě* – н.пол. *Bogu*

**тиха, тих'ѣ > тиш'ѣ – тише*, пол. *тиха* – ст.пол. *тиш'е* – н.пол. *тише*.

На східнослов'янському ґрунті результатом другого перехідного пом'якшення стала зміна **g, *k, *x > z'* (через стадію \widehat{dz} '), *c', s'*. В українській мові, яка з-поміж інших слов'янських найпослідовніше зберігає результати другої палаталізації, у формах давального та місцевого відмінка однини маємо чергування *г//з', к//ц', х//с'*: *друг – друзі, рука – руці, муха – муці*.

Друга палаталізація, як і перша, має регресивний характер, але «належить до пізніших звукових явищ спільнослов'янської мови і відбувається вже тоді, коли в спільнослов'янській виразно накреслювалося протиставлення східних і західних діалектів» [10, с. 45]. Польський мовознавець Т. Лер-Сплавінський (Т. Lehr-Spławiński) припускає, що перша палаталізація припадає на I–II ст. н.е, тоді як друга на II–IV ст. [63, с. 164]. Інші вчені відсувають її результати до III–V ст., а Ю. Шевельов зараховує другу палаталізацію до процесів, які відбулися ще пізніше, протягом VI–VII ст. [50, с. 77]. Можливо, у різних діалектах праслов'янської мови процес другої палаталізації не збігався в часі, але це припущення лише підкріплює висновки, що розвиток праслов'янської мови відбувався шляхом дивергенції. Також різне датування змін може впливати з неоднакових підходів до періодизації праслов'янської мови у представників різних славістичних шкіл, розбіжностями в їхніх поглядах на час другої і третьої палаталізацій.

Фонетичним наслідком другої палаталізації є чергування твердих задньоязикових та м'яких свистячих звуків. Щоправда, не отримує однозначної відповіді питання про ступінь пом'якшеності свистячих, які з'явилися в результаті другої палаталізації. Це відрізняє їх від аналогічних звуків, що постали в результаті третьої палаталізації. Можна припустити, що в артикуляційному плані друга палаталізація дає пом'якшені (напівм'які – у термінології Ю. Шевельова) звуки [с'], [з'], [с'], [ц'], які лише згодом отримали фонемний статус в українській і польській мовах.

2.2.3. Зміни праслов'янських сполук *gv, *kv, *xv

На початку I тис. н.е. східні та західні діалектні розбіжності посилювалися ще однією зміною, нею стала диференційована вимова *gv, *kv, *xv перед голосними дифтонгічного походження *ě, *ī. «У частині праслов'янської спільноти друга палаталізація поширилася на задньопіднебінні, відокремлені від наступного *ě звуком v, – зазначає Ю. Шевельов. – Саме так сталося в південнослов'янській підгрупі, на відміну від західнослов'янської» [50, с. 78]. Західнослов'янська гілка «зберегла групи kv, gv без змін, пор. пол. *kv'at, gv'azda*» [56, с. 46].

Східнослов'янська підгрупа щодо цього виявляє певну суперечливість, бо маємо як сполуки gv, kv, так і zv, cv. У сучасній українській літературній мові натрапляємо на слово *квіт* (пор. білор. *цвет*, пол. *kwiat*, болг. *цвет*), а поряд існує форма *цвіт*. Слово *звізда*, вочевидь, запозичене з церковнослов'янської мови. Сполука xv узагалі засвідчена лише у слові *волхви*, яке є церковнослов'янізмом.

Єдиного пояснення рефлексів *gv, *kv, *xv перед голосними дифтонгічного походження *ě, *ī годі шукати. На думку одних мовознавців, у такій позиції задньоязикові пом'якшилися в усіх діалектах, згодом у західнослов'янському мовному ареалі стверділи, а в західному далі розвинулися в м'які передньоязикові. Інші вчені акцентують на зв'язку змін *gv > zv, *kv > cv із другою палаталізацією, хоча тут задньоязикові відділені від голосних переднього ряду губним v. Імовірно, «у східно- і південнослов'янських діалектах сполуки «задньоязиковий + v» перед ǃ та и вимовлялися щільно, що й зумовило регресивну асиміляцію: gv' > g'v' > z'v'; kv' > k'v' > c'v'. А в діалектах, на основі яких сформувалися західнослов'янські мови, тісного поєднання у вимові g, k з v' у такій позиції не було, тому в них задньоязикові не підпали під вплив пом'якшеного v й залишилися без змін» [10, с. 46, 21, с. 43].

Принагідно зауважмо, що в різних східнослов'янських діалектах, зокрема в українських говірках, форми *gv*, *kv* та *zv*, *cv* «виступають розпорошено» [50, с. 78]. Зібраний Ю. Шевельовим матеріал дає підстави стверджувати, що вища форма концентрації форм із *kv* спостерігається в північній і східній частині України, тимчасом у західних говірках частіше трапляється форма *cv* (до прикладу, *цвітень*, а не *квітень* уживається в північнолемківських, надсянських, бойківських говірках). Ще більш показовою є дистрибуція форм *звізда* – *звізда*. Ю. Шевельов представляє широку панораму вживання різних рефлексів **gv*, **kv* на значному географічному просторі української мови в їх часовій диференціації [50, с. 78], чим спростовує думку Л. Булаховського, що в східному діалекті **gv* > [zv], **kv* > [cv] (укр. *звізда*, *цвіт*), тоді як у західному збережено архаїчну вимову (пол. *gwiazda*, *kwiat*), а форми на *gv*, *kv* українська мова запозичила з польської [3, с. 220].

Доходимо висновку, що зміни сполук **gv*, **kv* треба датувати доісторичними часами. Західнослов'янська гілка зберегла групи **kv*, **gv* без змін, що згодом відобразилося протопольських діалектах, які зберігають архаїчну вимову *gve*, *kve* (*gwiazda*, *kwiat*): *Gwiazdeczki, dzwoneczki w grudniowy dzień Dzeń, dzeń, dzeń, dzeń* (Польська народна казка).

У діалектах києво-поліського типу в позиції перед **vě* друга палаталізація була нечинною, а в західних говірках української мови частіше трапляється форма [cv], [zv]. Тож рефлексія **gv*, **kv* на українському ґрунті не становить чітко витриманої системи (пор. *цвіт* – *квіт*).

2.2.4. Третя палаталізація задньоязикових **g*, **k*, **x*

Третя палаталізація задньоязикових приголосних – це процес зміни твердих задньоязикових **k*, **g*, **x* на м'які (палаталізовані) свистячі приголосні [c'], [z'], [s'] у препозиції до голосних переднього ряду. Третя

палаталізація має прогресивний характер: на відміну від першої та другої, процес відбувається не під впливом наступного, а під дією попереднього голосного. Оскільки в цю епоху діяв закон відкритих складів, то він спричинив міжскладову взаємодію.

Унаслідок третьої палаталізації *к змінюється на [с']: **otьkъ* > *otьc'ь* – ст.пол. *otьcь* – н.пол. *ojciес*, д-укр. *отьць* – укр. *отець*. Праслов'янський *х набуває характеру [s']. У польській мові, подібно до другої палаталізації, результатом змін *х міг бути [š']: *х > š': пор. ст.пол. *všĭ* > **vьšь*, pol. *všystek*, та укр. *весь*.

Палаталізація *g проходила через стадію [џ'], що засвідчує більш архаїчна в цьому плані польська мова: **rěņęgъ* > **rěņędzь* – ст.пол. *p'ěn'ędz'* – н.пол. *pieniądze* (пор. д-укр. *пенась* – укр. *пенязь*). Бачимо, що на давньоукраїнському ґрунті відбувся перехід џ' > z': **kъņęgъ* > **kъņędzь* – д-укр. *кънась*, *къназь* (укр. *князь*).

Результати третьої палаталізації аналогічні до результатів другої, але мають особливості, бо новоутворені свистячі є м'якими, а не пом'якшеними. На відміну від другої палаталізації, яка характеризувалася регулярністю й нестійкістю, специфіка третьої полягає в її нерегулярності, але стійкості. У східнослов'янських діалектах в абсолютно тотожних фонетичних позиціях її результати можуть виявлятися чи не виявлятися: д-укр. *лице*, але *ликъ*, д-укр. *зрьцало*, але *зрькало*, *кънась*, але *кънагыни* тощо. У польщизні прослідки третьої палаталізації виявляються факультативно, існують винятки, які важко пояснити: пор. **ulьga* > *ulga*, також *Lgota*, хоча старопольщизні відомий вираз *lza* “można, wolno”; *kъņęga* > пол. *księga*.

Існують переконливі докази того, що внаслідок третьої палаталізації постали праслов'янські суфікси *-ьсь, *-їс'а [50, с. 84; 59, с. 198; 79, с. 97]. Погляди на це питання детально аналізує Н. Михайличенко в статті «До історії розвитку та дослідження форманта -ець» [30, с. 45]. Ю. Шевельов так визначає походження суфіксів українських суфіксів -ець, -иця: *ik(u) > -ьсь >

суч. укр. *-ець* (*покупець*) чи **-ĭk(ā) > -ĭc'a >* суч. укр. *-иця* (*палиця*) [50, с. 84]. А. Мейє вважає, що цей формант відіграв надзвичайно важливу роль у розвитку спільнослов'янської мови і широко представлений у слов'янських мовах [66, с. 291].

На нашу думку, навряд чи можна твердити, що суфікси *-ець*, *-иц(я)* однаково поширені в усіх слов'янських мовах, зокрема в українській і польській. Хрещення Русі, разом з яким у мову східних слов'ян прийшли старослов'янські впливи, могло «посприяти закоріненню деяких форм із зміненими задньопіднебінними», у тому числі **-ьсь*, **-ĭc'a* в українській мові [50, с. 84]. Згідно зі спостереженнями А. Лучик, для творення деминутивних похідних в українській мові суфікс *-ець* використовують досить продуктивно (*босць*, *молодець*, *городець*, *холодець*). Водночас *-ес* у польській мові трапляється значно рідше (*ojciec*, *Ukrainiec*, *chłopiec*), цьому утворенню відповідають назви з формантами *-ек*, *-ік*: укр. *хліб-ець* – пол. *chleb-ek*; укр. *мороз-ець* – пол. *mroz-ik* [26, с. 107].

Ю. Шевельов зауважує, що суфікс **-ĭk-* у жіночому й середньому роді інколи виступає також у зміненій формі: **овька > овьс'a* (укр. *вівця* – пол. *owce*); **сьльнъсе* (укр. *сонце* – пол. *słońce*), поряд існують форми в незміненому вигляді [50, с. 84].

Суфікс **-ĭc'a* (укр. *-иця*; пол. *-іса*) активно функціонує в українській і польській мовах для утворення похідних різних словотвірних типів. Він з-поміж інших має локативне значення: укр. *вулиця* – пол. *ulica*, укр. *граніця* – пол. *granica*. Щодо назв осіб, то в українській мові йому властива модифікаційна функція (творює фемінітиви від назв осіб чоловічої статі): *учень* – *учениця*, *молодик* – *молодиця* тощо; у польській мові часто функціонують назв осіб чоловічої статі за родом занять чи професією на *-іса*: *zabójca*, *woźnica*. Про межі поширення **-ĭc'a* Ю. Шевельов твердить: «Топономасти завважили, що на південь від Прип'яті назв річок на *-иця* налічується менше, ніж у решті Дніпра» [50, с. 84].

Хронологію другого й третього перехідного пом'якшень задньоязикових установити важко. Існують різні думки: а) третя палаталізація відбувалася одночасно з другою; б) третя палаталізація була молодша від другої; в) процес відбувся в пізніший період і закінчився у VIII ст. [67, с. 204; 77, с. 73]. Погляди Ю. Шевельова щодо часу палаталізацій еволюціонували. Спочатку вчений розглядає результати другого й третього перехідних пом'якшень задньоязикових як процеси, що хронологічно накладаються один на один [73, с. 351–354], а в роботі «Історична фонологія української мови» (1979) пише: «Це був пізній процес у праслов'янській мові, що під ту добу вже швидко розпадалася» [50, с. 84]. Центр третьої палаталізації Ю. Шевельов поміщає на південний захід слов'янського мовного ареалу: «Його осердям були землі, що тепер складають сербсько-хорватські, македонські, болгарські, словенські та чеські мовні терени. Українські території він досяг у дуже послабленому вигляді, не зачепивши всіх форм, що відповідали умовам» [50, с. 84].

Отже, українська мова значною мірою поділяє факультативність третьої палаталізації задньоязикових з польською мовою, проте рефлексії цих змін різняться.

2.3. Палаталізації приголосних під впливом *j

Особливою рисою середнього та пізнього праслов'янських періодів є широка взаємодія звуків у межах складу. Колишні послідовності звуків переростають у сполуки, об'єднані єдиною артикуляційною програмою. Один з проявів тенденції до складового сингармонізму в праслов'янській мові полягав у тому, що коли в складі групи приголосних був [j] – єдиний палатальний приголосний системи консонантизму протослов'янського періоду, – то вся консонантна група підпорядковувалася якісним змінам.

Постійно м'який [j] чинив палатальний вплив на всі препозитивні приголосні звуки без винятку. Процес мав виключно регресивний характер, оскільки в початковій фонетичній системі [j] міг стояти винятково в кінці консонантної групи.

Пом'якшення приголосних у сполучі з [j] було тісно пов'язане з дією закону відкритого складу. Це можна пояснити так: якщо приголосний опинявся перед середньоязиковим м'яким приголосним [j], то утворювався закритий склад. Зміна ж закритого складу у відкритий супроводжувалася переходом артикуляції приголосного в середню зону, зокрема, у зону палатального середньоязикового [j]. М'який [j] віддавав попередньому приголосному (чи групі приголосних) палатальність, а сам зникав, ніби розчиняючись в артикуляції попереднього приголосного; артикуляції ж приголосних ставала більш середньоязиковою: **dux-ja > du-xja > duša* (укр. *душа*, пол. *dusza*).

За таких умов уподібнення приголосного під впливом наступного [j] протікало в декілька етапів. Зміни, які відбулися в більш ранній період, дали однакові рефлексії в більшості слов'янських мов. Ті ж із них, що знайшли своє продовження в пізній праслов'янській період або в час розвитку слов'янських протомов, стають цінним джерелом вивчення історії окремих фонетичних систем, у тому числі історії української та історії польської мов.

За результатами йотової палаталізації можна виділити такі групи приголосних, що зазнали змін під впливом наступного [j]: **gj, *kj, *xj; *sj, *zj; *Гj, *lj, *nj; bj, *pj, *mj, *vj; *dj, *tj*.

2.3.1. Рефлексії **gj, *kj, *xj*

Зміни задньоязикових приголосних **k, *g, *x* зараховують до процесів середнього праслов'янського періоду, які за часом та результатами збігалися з першою палаталізацією.

Більшість учених поділяє думку, що під впливом *j артикуляція задньоязикових, які стояли перед ним, почала пересуватися в палатальну зону, що призвело до зміни вимови задньоязикових і перетворення їх на шиплячі. Цей процес мав певну тяглість і, зрештою, призвів до поглинання j та перетворення сполуки на шиплячі звуки з однофонемним значенням:

*gj > g'j > [ž'j] > [ž':] > [ž]

*kj > k'j > [č'j] > [č':] > [č]

*xj > x'j > [š'j] > [š':] > [š].

Наслідки змін *gj, *kj, *xj послідовно відображені в усіх групах слов'янських мов, зокрема в польській та українській:

*slugjǝ > služ'ǝ – д.укр. служу > укр. служ'у – ст.пол. služ'e > н.пол. služę

*plakjǝ > plač'ǝ – д.укр. плач'у > укр. плачу – ст.пол. plač'e > н.пол. plačę

*slyxjǝ > slyš'ǝ – д.укр. слыш'у – ст.пол. slyš'e > н.пол. slyšę

Після розпаду праслов'янської мови, в епоху розвитку окремих слов'янських мов, і в українській, і в польській мовах відбулося ствердіння шиплячих. В українській мові цей процес датують не раніше XII – першої половини XIII ст. У польщизні депалаталізація тривала протягом усього періоду старопольської мови, її перша фаза завершилася в XV ст., а друга – у XV ст.

2.3.2. Рефлекси *sj, *zj

Палаталізація зубних фрикативних приголосних *s, *z також супроводжувалася зміщенням артикуляції до середнього піднебіння, але назад. Водночас рефлекси палаталізації виявились ідентичними до змін задньоязикових – розвинулися фрикативні м'які шиплячі звуки [š], [ž].

Згодом, після розпаду праслов'янської єдності, відбулася депалаталізація š' < *sj, ž' < *zj. Ці сполуки втілюються в польській мові у приголосних š, ž: *nosjǝ > noš'ǝ > ст.пол. noš'e – н.пол. nošę; *vozzǝ > vož'ǝ >

ст.пол. *vož'e* > н.пол. *vožę*. В українській мові маємо *ношу* < **nosjō*, *вожу* < **voz-jō* (від *возити*), *ніж* < *pozjь*. Ствердіння новостворених шиплячих *š*, *ž*' зближує сучасні українську й польську мови.

2.3.3. Рефлекси *rj, *lj, *nj

Тверді передньоязикові сонанти *r, *l, *n у позиції перед *j палаталізувалися, але при цьому не змінювали своєї основної артикуляції. Спочатку в сполуках *rj, *lj, *nj сонорний приголосний ставав м'яким, потім асимілював і поглинав наступний звук [j], після чого ставав довгим, хоча в подальшому довготу втратив. Тож у всіх без винятку протослов'янських діалектах процес мав однакову послідовність і спільні результати:

*rj > r'j > r': > r' **bourja* > *bur'a*

*lj > l'j > l': > l' **volja* > *vol'a*

*nj > n'j > n': > n' **konjь* > *kon'*

Унаслідок постання м'яких приголосних r', l', n' у слов'янських мовах з'явилася перша група корелятивних приголосних, що розрізнялися диференційною характеристикою твердість–м'якість.

На українському ґрунті пізніше відбулася депалаталізація [r'] > [r]: д-укр. *мор'е* – укр. *море*, д.-укр. *пол'е* – укр. *поле*, але при цьому *гоню*, *полю*, *кінь*. Протопольські діалекти засвоюють результати цієї палаталізації без змін, але в старопольській період відбувається депалаталізація приголосних [r'], [l'], [n'] перед [e]: пор. ст.пол. *pol'e* – н.пол. *pole* та н.пол. *koń*. Окремий виняток становить розвиток *í* > *ř* > *š/ž* у польщизні: *moře* > *moře* > *može* (орф. *morze*).

2.3.4. Рефлекси *bj, *pj, *mj, *vj

Зміни в праслов'янських групах *bj, *pj, *mj, *vj пройшли всі відомі стадії йотації. Але оскільки вони піддавалися палаталізації менше, то на

місці *j* виник *l*-призвук. У позиції початку кореня він пізніше розвинувся в повноцінний плавний (його ще називають епентичним) приголосний звук [l], що поглинув *j*.

Рефлекси *bl'*, *pl'*, *ml'*, *vl'* відомі всім сучасним слов'янським мовам, зокрема українській (*плювати*, *блюдо*) і польській (*plwać*). Однак позиція початку кореня **bj*, **pj*, **mj*, **vj* трапляється нечасто. Сполука «губний +*j*» частіше вживається на стикові кореня й суфікса чи флексії. У цій позиції процес отримав продовження, вочевидь, у пізній праслов'янський період і був неоднаково відображений на різних слов'янських теренах. У східнослов'янській підгрупі та сербській і хорватській мовах **bj*, **pj*, **mj*, **vj* розвинулися в *bl'*, *pl'*, *ml'*, *vl'*, напр., укр. *земля* (**zet-ja*), *люблю*, *ліплю*, *ловлю*. На ґрунті південно-східних праслов'янських діалектів епентичні зникли, напр., болг. *земя*. Відсутні вони й у північно-західному ареалі (лехітські, лужицькі мови), напр., пол. *ziemia*, *łowie*.

Припускають, що вторинний палаталізований елемент у протосхіднослов'янських і частині протопівденнослов'янських діалектів розвинувся на стикові морфем аналогічно до губного початку кореня. «Однак, – зазначає М. Жовтобрюх, – це припущення залишає без пояснення ті причини, що викликали в одних діалектах розвиток вторинного палатального елемента після губних у самостійну фонему /l'/, а в інших його занепад» [10, с. 35].

Свою аргументацію цього процесу пропонує Ю. Шевельов: «У західнослов'янських діалектах певний час мав місце факультативний перехід у /l'/ : *bj* > *bj* ~ *bl'*, *pj* > *pj* ~ *pl'*, *mj* > *mj* ~ *ml'*, *vj* > *vj* ~ *vl'*. У частині слов'янських діалектів після періоду факультативного вживання *j* та *l'* зрештою після губних *j* зник, передаючи м'якість губному. З-поміж цих двох варіантів перевагу мало пом'якшення губних, бо це спрощувало артикуляцію та розмаїті чергування; а форми з *l'* з ужитку вийшли, зберігшись хіба що в початкових складах (де вони не підлягали чергуванням) та в поодиноких

топонімічних формах [50, с. 95]. Такою була ситуація і в протопольській мові, де ми спостерігаємо релікти описаного процесу: *kropla* (у ст.пол. теж *krop'a*), *przerebla*, *pluskać*, *Lublin*.

Більшість учених схиляється до думки, що в позиції після губних на першому етапі розвинувся вторинний палатальний [l'], а пізніше на ґрунті західнослов'янських мов, а також у болгарській і македонській мовах відбувся процес деепентизації [10, с. 35; 21, с. 36; 56, с. 141].

Побутує думка, що сполучення губного на місці *j в декількох словах польської мови «не західнослов'янського походження, а запозичене з української, білоруської (*budowla*, *hodowla*, *targowla*) або з литовської (*grobla*)» [1, с. 98].

Так чи так, але в західнослов'янських діалектах прослідки палаталізації в сполуках *bj, *pj, *mj, *vj зберігаються лише в м'якості тих губних приголосних, після яких *j уживався. Регулярними континуантами цього процесу в польській мові є b', p', m', v' (*śpię*, *lubię*, *ziemia*). Результатом зміни в праслов'янських групах *bj, *pj, *mj, *vj на ґрунті української мови є чергування б//бл, п//пл, в//вл, м//мл, ф//фл у коренях дієслів та віддієслівних похідних: *робити* – *роблю*, *купити* – *куплю*, *переломити* – *переломлю*, *ловити* – *ловлю* тощо.

Отже, еволюція [l'] після губних на початках репрезентувала собою спільнослов'янський процес, проте на пізніших доісторичних етапах (у пізній праслов'янській період) у рефлексах «губний + j» спостерігаються діалектні відмінності, які відмежували протокраїнські діалекти від сусідніх західних, зокрема протопольських.

2.3.5. Рефлекси *dj, *tj

Завершення процесу злиття й перехідні палаталізації колишніх звукосполучень *dj, *tj припадають на період розпаду спільної мови слов'ян,

тож їхні рефлекси стали рушієм дивергентних процесів у пізній праслов'янській мові. На відміну від інших груп приголосних, які в препозиції зливалися з *j*, утворюючи нові м'які приголосні фонemi ще на початку пізньопраслов'янського періоду, зімкнені передньоязикові **d*, **t* під впливом *j*, стали м'якими [d'], [t'], але якості не змінили. Далі відбулася асиміляція **j* до попереднього пом'якшеного приголосного – *i* в ранній праслов'янській мові виникли специфічні дуже м'які подовжені [d'd'], [t't']. Цим, власне, обмежується спільний розвиток сполучень **dj*, **tj* у праслов'янській мові. Далі почали діяти дивергентні процеси, результатом яких стали різні рефлекси **dj*, **tj* у діалектах праслов'янської мови, що сприяло їхньому віддаленню й спровокувало діалектну диференціацію.

Чеський мовознавець А. Лампрехт твердить, що зміна **tj*, **dj* розпочалася приблизно в 650 р. на слов'янському заході, а закінчилася на сході та півдні близько 750–775 року [62, с. 52]. Ю. Шевельов відносить цей процес до VIII ст. [50, с. 87–95]. На нашу думку, ці дати можна прийняти як прикінцевий етап довгої історичної зміни, що розпочалася набагато раніше, в епоху (хай і відносної) праслов'янської мовної єдності.

Перший цілком дивергентний процес відбувся в такий спосіб: проривні [d'], [t'] втратили тривалість пізніше, ніж інші довгі приголосні, які розвинулись аналогічним шляхом. При цьому **dj*, **tj* виділяли фрикативний компонент, неоднаковий у різних праслов'янських діалектах – [z'], [s'] або [ž'], [š']. Аналізуючи механізм цього процесу, автори «Вступу до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов» (1966) зазначають: «У переважній більшості говорів праслов'янської мови особливо помітний призвук *j* як щілинного палатального приголосного залишився все-таки в кінці звукових комплексів t't', d'd'. Під впливом артикуляції передньоязичних елементів цей йотовий призвук у східнослов'янських говорах змінився в передньоязичний шиплячий призвук š', ž', унаслідок чого комплекси t't', d'd' перетворилися в цих говорах у м'які шиплячі африкати č',

dž', які вже існували на місці k, g, що зазнали першої палаталізації задньоязичних. Пізніше африката dž' [...] втратила свій проривний елемент і змінилася у фрикативний приголосний ž'. На відміну від цього, у західнослов'янських діалектах йотовий призвук перетворився в передньоязичний свистячий призвук c', z', що привело до переходу t't', d'd' у м'які свистячі африкати, такі самі, як виникали в цих діалектах унаслідок другої палаталізації. Більш різноманітними були зміни комплексів t't', d'd' у південнослов'янських говорах» [4, с. 69–70]. Можна припустити, що ланцюг цього процесу виглядав так:

*d': > d^{z'} > d'z'; *t': > t^{s'} > t's' або *d': > d^{ž'} > d'ž'; *t': > t^{š'} > t'š'.

Зміни *tj. Первинні спільнослов'янські рефлексі після йотації дентального *t у всіх слов'янських мовах однакові *tj > *t'. Фонема *t могла опинитися в трьох позиціях:

а) *t + *j > *tj > *t' (*swētjā > *svět'a);

б) *kti, *ktī, *gti, *gī > *ktj, *gtj > *t' (*nokti, *pektej > *notjь, *pektjī > *not'ь, *pet'i);

в) *t за щілинним *s у групі *stj > *št' (*gustjerь > *gušt'erь).

Первинний архаїчний рефлекс – виникнення спільнослов'янського глухого палатального *t' > št (чес. *ještěřice*), *št' > šč (пол. *jašczurka*) – пізніше розвинулися у сполуки, по-різному представлені в трьох слов'янських групах, особливо південнослов'янській:

- західнослов'янська: t' > t'š' > t'š = c' > c (пол. *świeca*);
- східнослов'янська: t' > t'š' > t'š', укр. č (укр. *свіча*);
- південнослов'янська: ст.сл і болг.: t' > t'š' > š't'š' > š't'š' = š'č' > š't' (болг. *свеиџа*); хорв. штокавське наріччя: t' > t'š' > t's' = ć (*svijeća*); хорв. чакавське наріччя: t' > t' (*svit'a*); словен.: t' > t'š' > tš' = č' > č (*svéča*); макед.: ć > k (*свеќа*).

Перетворення $*tj > \check{c}'$ відбувалося одночасно з кінцевим етапом другої та початковим етапом третьої палаталізації задньоязикових. Виникнення $[\check{c}']$ на місці $*tj$ у протоукраїнських діалектах – це спільна риса протоукраїнських та інших слов'янських діалектів, поширених на північ і на північний схід від України (проторосійських та протобілоруських), на відміну від західних і південних (протопольських, протословацьких і протоболгарських), що рефлексувалися в s' і \check{s}' відповідно. Напр., укр. *мачуха* – рос. *мачеха*, білор. *мачаха*; пол., словац. *macocha*, чес. *macesha*; болг. *мащеха*.

Південнослов'янські рефлекси репрезентують найширший спектр діалектної диференціації, їх детально аналізують Ю. Юсип-Якимович та О. Тимко-Дітко в статті «Рефлекси $*dj$, $*tj$ у слов'янських діалектах» [51].

Зміни $*dj$. Палаталізація $*d$ відбувалася в позиції безпосередньо перед $*j$: $*d'j > d'$ ($*medj\bar{a} > med'a$) або після щілинного $*z$: $z'd'j > \check{z}d'$ ($*d\check{z}dj\bar{b} > d\check{z}d'b$). Початкові праслов'янські рефлекси після йотації зубного $*d$ у всіх діалектах однакові: $*dj > *d'$. Кінцеві результати палаталізації $*dj$, $*zdj$ відрізняються в кожній слов'янській групі, а в південнослов'янській відмінності сягають рівня окремих діалектів:

- західнослов'янські: $d' > d'z' = dz' > dz$, z (пол. *miedza*);
- східнослов'янські: $d' > d'z' > d'z' > \check{z}' > \check{z}$ (укр. *межа*, блр. *мяжа*);
- південнослов'янські: ст.сл, болг.: $d'z' > \check{z}'d'z' > \check{z}d\check{z} > \check{z}d' > \check{z}d$ (болг. *межда*); штокавське наріччя хорв. мови: $d' > d'z' > d'z' > d'z' = \check{d}$ (*međa*); чакавське, кайкавське наріччя хорв. мови, словен.: $d' > d'' > j$ (слн. *meja*); македон.: $\check{d} > g'$ (*meġa*).

Сполука $*zdj$ представлена в українській, російській, білоруській і польській мовах рефлексом $\check{z}d\check{z}$; інші мови це чергування практично втратили: укр. *їздити*: *їжджу*; білор. *ёжджу*, пол. *jezdze*.

Подальший розвиток сполуки $*dj > *d'$ та її варіантів засвідчує варіантність змін на різних слов'янських територіях. На західнослов'янських теренах $*d'$ отримав рефлекс dz . У польшизні процес відбувався так: $*d' > dz'$

> dz'. Напр., пол. *miedza, cudzy, chodzę*. У діалектах східних слов'ян *d, *t перед [j] розвинули щілинні компоненти ž', š': укр. *межа* (від *medj-), *сажа* діал. *саджа* (з *sadj-), *сиджу* (з *sidj-); рос. *межа, сижу*; блр. *мяжа, сяджу*.

Доходимо висновку, що *dj у діалектах східних слов'ян не має єдиного рефлексу. Історичний аналіз засвідчує нерівномірність розвитку рефлексів *dj у східнослов'янських діалектах. В українській мові, крім [ž], досить часто (переважно в у пд.-зх. говорах) спостерігається також вимова [dž]: *меджа, саджа*, тоді як у діалектах, які лягли в основу української літературної мови, – *межа, сажа*. У дієслівних формах африкати [dž] становить літературну норму: *ходжу, сиджу, воджу, раджу* (пор. *ходити, водити, радити*), тож у сучасній українській літературній мові регулярним є дієслівне чергування д//дж. У пд.-сх. діалектах української мови спостерігаємо форми *ходю, сидю, радю*. Російська мова знає лише рефлекс *dj > ž (*межа, сажа, хожу, сижу*), а білоруська засвоїла обидва рефлекси (*межа, ходжу*).

На походження української та білоруської африкати [dž] існують різні погляди, в основу яких покладено неоднакові підходи до часу постання цього звука. Й. Дзендзелівський заперечує думку, що українська африката [dž] у дієслівних формах типу *ходжу, сиджу* і похідних від них (*саджалка*) має нове походження і виникла внаслідок контамінації [d] і [ž]. Учений наголошує, що «йдеться не просто про нову контаміновану форму, а про звук нової якості [9, с. 76].

О. Потебня поділяє гіпотезу, що африката [dž] утворилася безпосередньо з [dj], отже, виникла вона десь ще в діалектах праслов'янської мови чи принаймні на спільнослов'янському ґрунті. Учений розвинув цю тезу, зазначивши: «Аналогічно як [ч] виникло із [*tj], повинно утворитися [дж] із [*dj]; ж із [dj] не могло утворитися безпосередньо, воно обов'язково передбачає стадію дж» (цитовано за [51] – Т. Н.).

Беручи до уваги те, що приголосний [dž], становить дзвінкий відповідник глухої африкати [č], більшість дослідників услід за О. Потебнею

доходить висновку, що шлях виникнення цих двох звуків з давніх [*dj], [*tj] мав бути подібним. Тож заперечувати давність в українській мові африкати dʒ < *dj немає підстав.

Давність африкати [dʒ] підтверджують іменники *меджа*, *саджа*, *пряджа* на всій території поширення південно-західної групи українських говорів. У дієслівних формах (*саджу*, *саджати*, *саджений*) африката [dʒ] часто поряд з [ʒ], поширена не тільки в південно-західних діалектах, а й у північних та значній частині південно-східних говорів української мови.

В українських діалектах спостерігаємо таку ситуацію: у найзахідніших говірках – лемківських, бойківських, закарпатських – dʒ фіксується в усіх позиціях, напр., *уроджай*, *їджа*, *їдж*, *пряджа*, *саджа*, *меджа*, *одеджа*, *чуджий*, *городжа*, *меджи* 'між', *риджик*, *риджий* 'червоний', *передже* 'перед'. На схід форми з dʒ поступово заступаються формами з ʒ. Таким чином, український діалектний матеріал підтверджує, що первісним рефлексом dj в усіх українських говірках був звук dʒ, який донині зберігся в лемківських і бойківських говірках [9, с. 76].

Погоджуємося з припущенням Ю. Шевельова, що в подальшому dʒ спростився, перетворившись на ʒ. Усунення dʒ поширювалося зі сходу на захід. Учений датує цей процес VIII ст. Далі в наступні два століття на ґрунті української мови відбувалася діалектна диференціація. Ю. Шевельов запропонував приблизну хронологію цього процесу:

1. VIII ст.: dj > dʒ в усіх протоукраїнських діалектах.
2. IX–X ст.: dʒ > ʒ у київсько-поліських діалектах, окрім дієслів четвертого класу.
3. З X ст.: ступеневе розповсюдження переходу dʒ > ʒ, за винятком дієслів четвертого класу, у напрямку на захід аж до межі поширення бойківських і лемківських говірок.
4. Кінець XVI ст.: запровадження буквосполуки дж на письмі [50, с. 88].

На західній південнослов'янській території з'явилися новотвори, які охоплюють кілька мовних континуумів (детальніше про це йдеться в роботі Ю. Юсип-Якимович [51] – *Т. Н.*).

Отже, завершення процесу злиття й перехідні палаталізації колишніх *dj, *tj припадають на період розпаду праслов'янської мови. Йотація *d і *t засвідчує неоднакові результати в різних діалектах праслов'янської мови. У нинішніх західнослов'янських мовах рефлекси *dj, *tj збігаються в часі й наслідках з результатами другої і третьої палаталізації, тому можна припустити, що йотація на цій території закінчилася відносно рано, до остаточного розпаду праслов'янської мови. У східнослов'янських діалектах ця зміна продовжувалася до середньоукраїнського періоду, про що свідчить український діалектний матеріал. Найбільші відмінності в йотації засвідчені в сучасних південнослов'янських мовах, де різні рефлекси виявлені навіть на рівні окремих діалектів і процес досі є живим фонетичним явищем.

Тож палаталізація сполучень *dj, *tj є першим найбільш значущим дивергентним процесом пізньопраслов'янської доби. Зміни цих сполучень, підсилені комплексом інших чинників, дали неоднакові результати в діалектах, чим спричинили постання трьох груп слов'янських мов: східно-, західно- і південнослов'янської.

2.4. Системна роль палаталізацій у становленні фонетико-фонологічної будови української й польської мов

2.4.1. Хронологія процесу

Закон палаталізації чинив системну дію на розвиток фонетико-фонологічної системи праслов'янської мови. На ранній стадії це були фонетичні процеси конвергентного характеру. Поштовхом для них була тенденція до складового сингармонізму, яка згодом набула статусу

фонетичного закону («закон палаталізації»). У середній і пізній праслов'янський періоди дія закону забезпечила важливі наслідки в системі праслов'янського консонантизму, головним з яких була поява опозиції палатальні–непалатальні.

Початкова (рання) система праслов'янського консонантизму увідповіднювалася з праїндоевропейською. У порівняльно-історичному мовознавстві панує думка, що палатальних приголосних у праїндоевропейській мові не було, її висловлює, зокрема, французький лінгвіст А. Мейє [66]. Українські вчені твердять, що «спільнослов'янська мова успадкувала від давньоїндоевропейського періоду тверді приголосні, крім [j], що завжди був палатальним [10, с. 48]. Звідси висновок, що єдина фонема, яка мала стосунок до м'якості – це *j. Утім, Ю. Шевельов наголошує на її напіввокалічному статусі [50, с. 97].

Постання мікросистеми м'яких у слов'янських діалектах має зв'язок з палаталізаційними процесами, які беруть початки з ранньої праслов'янської епохи та згодом продовжуються в часи діалектної диференціації спільнослов'янської мови, а їхні наслідки кристалізуються в період окремого розвитку слов'янських фонетичних систем. Поява палатальних приголосних в українській і польській мовах (як і сама історія цих мов) – процес, що має свою тяглисть, і в його перебігу можна визначити кілька етапів.

Перші слов'янські палаталізаційні зміни відбуваються на тлі поступових і неухильних фонетичних процесів, які заклали підвалини нової спільнослов'янської фонетичної основи. Уже під кінець ранньопраслов'янського періоду намітилося помітне зміщення артикуляції задньоязикових *g, *k, *x в напрямі до більш передньої вимови з палатальним призвуком. Лінгвісти припускають, що найбільшого відхилення приголосні зазнавали в позиції перед *ě, ē, *ī, *i (голосні переднього ряду) та перед *j. Ця зміна, початкові рефлексії якої могли сягати ще протослов'янського періоду, «стала одним з перших проявів праслов'янської

тенденції до посилення взаємозв'язку між звуковими елементами складу (у нашій термінології – тенденції до складового сингармонізму – *Т. Н.*)» [4, с. 40].

У середній праслов'янській період тенденція до складового сингармонізму посилюється. У системі приголосних відбуваються активні процеси м'якшення як під впливом голосних переднього ряду, так і під впливом наступного *j. Ці змін дали фонетичні результати, що знайшли відображення в абсолютній більшості діалектів праслов'янської мови й фіксуються в усіх групах слов'янських мов, як-то: 1) перша палаталізація задньоязикових *g, *k, *x під впливом голосних переднього ряду; 2) рефлекси *gj > ž', *kj > č', *xj > š'; рефлекси *sj > *š', *zj > *ž'; рефлекси *гj > *г', *lj > *l', *nj > *n'; 3) рефлекси *b > *bl', *p > *pl', *m > *ml', *v > *vl' 4) регресивна асиміляція за м'якістю в сполуках *dj > *d': та *tj > *t':. Щодо рефлексів сполучень «губний+j» та змін сполучень *dj, *tj, то ці процеси не були повністю завершені на цьому етапі й отримали своє продовження в пізньопраслов'янській період.

Пізній праслов'янській період знаменується цілою низкою дивергентних процесів, які на час V–VI ст. н.е. спричинили диференціацію праслов'янських діалектів. Палаталізації дають неоднакові результати в західних і східних праслов'янських діалектах, згодом зароджуються риси окремих слов'янських мов. На цей час припадають такі зміни: 1) друга й третя палаталізації задньоязикових; 2) рефлекси *gv, *kv; 3) деепентизація в сполуках *bl', *pl', *ml', *vl' на ґрунті західних, зокрема протопольських діалектів; 4) фінальний етап рефлексації колишніх *dj, *tj. Палаталізації сполук *dj, *tj є першим найбільш вагомим дивергентним процесом пізньопраслов'янської мови, бо їх кінцеві результати відрізняються в кожній мовній групі, а південнослов'янські відмінності сягають рівня окремих мов.

І хоч на кінець пізнього праслов'янського періоду дивергентні процеси значно посилилися (що зрештою призвело до розпаду праслов'янської мови,

до VI ст.), усе ж палаталізаціі стали рушієм важливих всезагальних фонетико-фонологічних змін, спільних для всіх слов'янських діалектів. По-перше, відбулося збагачення системи приголосних за рахунок м'яких фрикативних та африкат; по-друге, з'явилися нові чергування приголосних.

2.4.2. Фонетичні наслідки палаталізацій

До важливих фонетичних наслідків належить розширення системи консонантизму за рахунок палатальних приголосних. Єдиного погляду на їхню кількість та фонемний статус у цей період немає. Вочевидь, диференційна фонематична ознака палатальність–непалатальність ще не була остаточно сформована. Як твердить Ю. Карпенко, ознака дієзність–недієзність у ті часи була притаманна як одна з провідних саме голосним. Приголосні ж, що не були м'якими з походження (а такими були хіба що /ž/, /dž/, /č/, /š/), набували дієзності виключно позиційно [15, с. 57]. Такої ж думки дотримується М. Жовтобрюх: «Губні фонemi /b/, /p/, /v/, /m/ та передньоязикові /d/, /t/, /z/, /s/, /c/, /r/, /l/, /n/, крім свого головного вияву в непом'якшених звуках, у позиції перед голосними переднього ряду реалізувалися також у напівпом'якшених приголосних, що становили їх позиційні варіанти: /b'iti/, /v'era/, /męso/, /d'elo/, /z'ima/, (s'elo), /kr'ikъ/, /l'ev/, /n'esti/» [10, с. 54].

Другим важливим фонетичним наслідком палаталізаційних процесів було чергування. У системі консонантизму пізньої праслов'янської доби відбулася низка приголосних альтернацій:

- 1) *g//ž', *k//č', *x//š' – унаслідок першої палаталізації задньоязикових (*gъnati – ž'enq, ręka → ręč'ьka, *suxъ – suš'iti) та внаслідок змін сполучень *gj, *kj, *xj (*lъgati – lъž'a, *plakati – plač'ь, *suxъ – suš'a);
- 2) *g//dz'(z'), *k//c', *x//s' – унаслідок другої й третьої палаталізацій задньоязикових (*ręka – ręc'ě; likъ – lic'e, straxъ – strac'i);

- 3) *z//ž', *s//č' – унаслідок змін сполучень *zj, *sj (*laziti – laž'q, *plakati – plač'q);
- 4) d//dz', t//c' – унаслідок змін сполучень *dj, *tj у західнослов'янських діалектах; d//ž' (dž'), t//č' – у східнослов'янських (*saditi – saž'a, *hoditi – xodz'q / xodž'q; *světiti – svěc'a / svěč'a);
- 5) r//r', n//n', l//l' – унаслідок рефлексії *rj, *nj, *lj (konjъ > kon'; polje > pol'e);
- 6) b//bl', p//pl', m//ml, v//vl' – унаслідок рефлексії *bj, *pj, *mj, *vj (*zemja > zeml'a, *lubyj > lubl'q).

На час пізньої праслов'янської мови діалектні відмінності поглибилися, тому деякі вияви палаталізації зазнали особливих модифікацій на ґрунті окремих діалектних груп. Палатальні приголосні існували у вигляді позиційних варіантів, але протиставлення палатальний–непалатальний як класифікаційна характеристика приголосних фонем ще не сформувалося.

2.4.3. Фонологізація палатальних приголосних

Діалектні відмінності на тлі розпаду праслов'янської мови (VI–VII ст.) й розвитку західнослов'янських і східнослов'янських діалектів все більше поглиблюються. У цей час відбувається модифікація палатальних приголосних, на протоукраїнському й протопольському ґрунті розпочинається процес фонологізації палатальних приголосних.

Спільної думки про кількість приголосних, успадкованих із праслов'янської мови протоукраїнськими та протопольськими говорами, не існує. Автори «Історичної граматики української мови» (1980) до складу пізнього слов'янського консонантизму відносять 10 м'яких фонем /dž'/ /ž'/, /č'/, /š'/, /n'/, /r'/, /l'/, /dz'/>/z'/, /c'/, /s'/ і зауважують, що в окремих праслов'янських діалектах могли існувати особливі вияви палатальних фонем (переважно африкат) [10, с. 48–49]. Дослідники історії польської мови

зазначають: «Унаслідок процесів палаталізації до складу палатальних входило 12 фонем: \acute{r} ($\acute{r}\acute{l}$), \acute{b} ($\acute{b}\acute{l}$), \acute{m} ($\acute{m}\acute{l}$), \acute{v} ($\acute{v}\acute{l}$), c' , z' , \acute{s} , \acute{z} ($\acute{d}\acute{z}$), \acute{c} , \acute{r} , \acute{l} , \acute{n} , які й були успадковані польщиною з праслов'янської основи» [56, с. 144].

Розбіжності в кількісному складі фонем зумовлені неоднаковими поглядами на фонологічний статус деяких палатальних, наприклад, мікросистеми губних, а також [c'] та середньопіднебінних. Невизначеність цілком зрозуміла, бо йдеться про доісторичний етап, усі особливості якого є результатом реконструкції (щоправда, з високим ступенем вірогідності). Датування процесів теж встановлюється методом відносної хронології, різняться й погляди мовознавців на час, коли праслов'янська спільнота перестала існувати. До того ж після розпаду праслов'янської мови проукраїнські й протопольські діалекти, вочевидь, успадкували дещо відмінні системи приголосних, і в ході свого подальшого розвитку ці відмінності лише поглиблювали. Прикладом може слугувати фонологічний статус палатальних \acute{r} ($\acute{r}\acute{l}$), \acute{b} ($\acute{b}\acute{l}$), \acute{m} ($\acute{m}\acute{l}$), \acute{v} ($\acute{v}\acute{l}$) у західнослов'янських діалектах, і, навпаки, їх напівпалатальність у мові слов'ян східних. «Крім того, окремим східним діалектам спільнослов'янської мови була відома фонема / $\acute{d}\acute{z}$ /, західній групі говорів / $\acute{d}\acute{z}$ /, а південним / $\acute{z}\acute{d}$ / і / $\acute{z}\acute{t}$ / [10, с. 49].

Виникнення м'яких приголосних фонем спричинилося не лише до різкого збільшення системи консонантизму за рахунок нової диференційної ознаки палатальність–непалатальність, а й розширило сферу фонемних протиставлень у системі слов'янського консонантизму; також призвело до зміни сполучуваності голосних і приголосних. «Голосні переднього ряду почали вживатися не лише після твердих приголосних фонем, які на слов'янському мовному ґрунті стали реалізуватися в напівпом'якшених приголосних звуках, а й після м'яких фонем, що стали сполучатися з голосними як переднього, так і непереднього ряду» [10, с. 49].

Тож на час розпаду праслов'янської мови почали оформлюватися важливі фонологічні наслідки палаталізацій, а саме:

- 1) відбулися зміни сполучуваності голосних і приголосних;
- 2) палатальність–непалатальність стала диференційною ознакою в системі консонантизму.

Причини фонологізації палатальних приголосних можна пояснити так: оскільки м'які приголосні почали вживатися в тій самій фонетичній позиції, що й тверді (перед тими самими голосними), вони отримали здатність розрізняти значення слів і їхніх форм, отже, м'якість приголосних набула фонологічного статусу, стала реалізувати смислорозрізнявальну функцію фонем. Це спричинило до важливих фонологічних наслідків, що вплинули на формування консонантизму як спільнослов'янської, так і її пізніших нащадків – протоукраїнської мови і ранньої польщизни.

Уже після розпаду праслов'янської мови артикуляція напівпом'якшених приголосних у протоукраїнських і протопольських діалектах продовжувала зазнавати змін.

2.4.4. Польські палаталізації

Перебіг подальших палаталізаційних процесів у протопольських діалектах увиразнюється в понятті «польські палаталізації». Термін «польські палаталізації» багатозначний, у його діапазон входять як модифікації палатальних приголосних, успадкованих з праслов'янської мови, так і палаталізаційні процеси, започатковані й розвинуті на ґрунті власне польської мови.

У першій фазі розвитку польщизни м'які фонем, успадковані з праслов'янської мови, залишалися без змін. Загалом унаслідок процесів палаталізації консонантизм уміщав 12 палатальних фонем: \acute{r} (r^l), \acute{b} (b^l), \acute{m} (m^l), \acute{v} (v^l), c' , z' , \acute{s} , \acute{z} ($d\acute{z}$), \acute{c} , \acute{f} , \acute{l} , \acute{n} [56, с. 144].

Польська палаталізація знаменувала радикальні зміни в групах напівпалатальних позиційних варіантів губних і передньоязикових: процеси

їхнього м'якшення не були остаточно завершені в попередній період, тож губні [b'], [p'], [m'] та [c'] (результат другої палаталізації), а також середньопіднебінні [d'], [t'], [s'], [z'] фонологічного статусу не мали. Початкові процеси польської палаталізації полягали передусім у зміні фонологічного статусу губних і передньоязикових. Зміни відбувалися в кілька етапів, а після закінчення процесу фонологізації варіанти фонем набули самостійного фонологічного статусу.

На першому етапі старопольського періоду (X–XIII ст.) сформувалася нова якість фонем /b'/, /p'/, /v'/, /m'/. Польські вчені пов'язують фонологізацію з передголосною (перед голосними переднього ряду) позицією приголосних. Приголосні *p, *b, *m, *v перед голосними переднього ряду набували позиційного м'якшення: *piti* > **píti* (пізніше *pić*); *biti* > **bíti* (пізніше *bić*); *viti* > **víti* (пізніше *vić*); **milъjъ* > **mílъjъ* (пізніше *mity*). У позиції перед голосними непереднього ряду зберігалася тверда вимова. Пор. **věra* > **věra* > *vara* (*vira*), але *vara* (вигук). Це зумовлює фонематичне розрізнення /b'/ – /b/; /p'/ – /p/; /v'/ – /v/; /m'/ – /m/.

У подібний спосіб перед голосними переднього ряду постали напівпалатальні зубні передньоязикові /t'/, /d'/, /s'/, /z'/. Позиція перед голосними переднього ряду спричинила фонологізацію цих одиниць:

**tělo* > **t'ělo* > **t'alo* (пізніше *c'alo* > *ćalo*);

**děd* > **d'ěd* > **d'ad* (пізніше *z'ad* > *džad*);

**sěstra* > **s'ěstra* > **s'ostra* (пізніше *śostra*);

**zělo* > **z'ělo* > **z'olo* (пізніше *źolo*).

Такий самий перебіг і результати спостерігаємо в розвитку приголосних *r, *l, *n, які, пройшовши стадію позиційних варіантів, поповнили систему палатальних фонем ранньої польщизни:

**nesq* > **n'ěsq* > **n'osq* (пізніше *ńosę*);

**rězati* > **r'ězati* > **r'azać* (пізніше **rażać*);

**lěsъ* > **l'ěs* > **l'as* (пізніше *łas*);

Подальший рух польської палаталізації відбувався в напрямі індивідуального розвитку кожної з груп фонем:

1. Новопосталі губні /b/, /p/, /v/, /m/ злилися з фонемами, успадкованими із праслов'янської.

2. Нові фонemi /s/, /z/, /t/, /d/, /n/ поступово розвивалися аж до XIII ст., і з того часу в стабілізованій формі як середньоязикові фонemi /ś/, /ź/, /t̥/, /d̥/, /n̥/ дійшли до наших днів.

3. Розвиток фонemi /f/ був набагато складнішим, хоча відбувався за подібною схемою як у сполуках $\acute{r} < *rj$, так і в позиції $\acute{r} < *r + i, e, \acute{e}, \acute{y}$. Польські науковці так пояснюють перебіг цього процесу: «Спочатку з'явилася реалізація асинхронної палатальності, яка спричинила появу двоелементної фрикативної вимови $r^{\acute{z}}$ (по сусідству з глухими $r^{\acute{s}}$). Еволюція цієї сполуки відбувалася шляхом розвитку другого епентичного елемента за рахунок поглинання артикуляції початкового елемента [56, с. 146]. У підсумку це призвело до переходу r в \acute{z}/\acute{s} : *řeka* > *žeka* (орф. *rzeka*). Уперше цей процес засвідчено на початку XV ст.

4. Розвиток фонemi /l̥/ був надзвичайно простий: як унаслідок взаємодії з $*j$ (*volja*), так і в препозиції до голосних переднього ряду $*e, *e$ (*lěsь*) виникла палатальна фонема /l̥/, які до XVI ст. ототожнилися. У подальшому фонема /l̥/ на польському ґрунті зазнала депалаталізації, однак у позиції перед /i/ побутував її напівм'який варіант: (*vol'i, l'ist*); зрештою виникла тричленна опозиція $\acute{l} : l : l'$.

Також відбулося посилення м'якості: $s', z', t', d', n' > ś, ź, ć, dź, ń$ (**losь* («лось») > *los'* > *łoś*) та перехід м'яких зубних у шиплячі (**gostь* («гість») > *gost'* > *gość*; **sьpi* («спи») > *spi* > *śpi*). Це призвело до значного розширення мікросистеми постійно м'яких середньоязикових фонем, до складу яких входять $ć, dź, ś, ź, ń, j$ [56, с. 156].

Категорію палатальності на зламі XII–XIII ст. репрезентував
3. Штібер (Z. Stieber, 1966) [76]. – див. рис. 2.1.

/p/ – /p'/		
/b/ – /b'/		(miękkie wargowe zanikają w wygłosie – pocz. XIX w.)
/v/ – /v'/		(wydzielenie się joty po miękkich wargowych – XX w.)
/m/ – /m'/		
/d/ – /d'/	→ \dot{z}	
/t/ – /t'/	→ \acute{c}	(XIII w.)
/z/ – /z'/	→ \acute{z}	
/s/ – /s'/	→ \acute{s}	
/c'/	→ /c/	(stwardnienie – poł. XVI w.)
/z'/	→ /z/	(stwardnienie – poł. XVI w.)
/n/ – /ń/		
/g/		(→ [k'], [g'] – XVI w.; /k'/, /g'/ – XVII w.)
/k/		
/š' ž' č' ž'/	→ /š ž č ž'/	(stwardnienie – poł. XVI w.)
/r/ – /ř/	→ \acute{z}/\acute{s}	(ř → ř → ř → \acute{z}/\acute{s} , poł. XVI w.)
/l/ – /l'/	→ /l/	(stwardnienie – XVII w.)

Рис. 2.1. Категорія палатальності – стан на зламі XII–XIII ст. у викладі 3. Штібера (Z. Stieber, 1966) [76].

У новопольський період унаслідок іншомовних впливів з'явилися нові напівпалатальні передньоязикові t', d', s', z', ž', š', c', z', č', ž', r', як-от у словах: *s'inus, ž'igolo, t'ul*.

Отже, фонологізація м'якості в історії польської мови – складний і багатоступеневий процес кількісних і якісних змін у системі консонантизму, що має свою тяглисть і зв'язок з протилежним явищем – депалаталізацією. У такий спосіб на початку XX ст. постала унікальна система консонантизму, яка й була засвоєна новочасною польською мовою.

2.4.5. Фонологізація м'якості в протоукраїнських діалектах

У протоукраїнських говорах процеси фонологізації палатальних відбувалися повільніше й характеризувалися відсутністю експансії.

«Поширення фонематичної і нефонематичної палаталізації позначило всі тогочасні діалекти. Варто зауважити, що в протоукраїнських діалектах, надто в київсько-поліських, воно було менш інтенсивним, ніж в деяких інших слов'янських», – твердить Ю. Шевельов [50, с. 99].

На час розпаду праслов'янської мови диференційна фонематична ознака палатальність–непалатальність у протоукраїнських діалектах, вочевидь, ще не була остаточно сформована. М'якими були шиплячі /ž'/, /č'/, /š'/ (результат першого перехідного пом'якшення та впливу j), а також сонорні передньоязикові /r'/, /l'/, /n'/, що розвинулися внаслідок йотації; третя палаталізація упродовжила протиставлення середньопіднебінних /s'–s/, /z'–z/.

Усі інші передньоязикові приголосні вимовлялися перед голосними переднього ряду [e], [i], [ɤ], [ä], [ɤ] як напівпом'якшені позиційні варіанти. Побутує думка, що на ґрунті східнослов'янських діалектів, як і в ранній польській мові, успадковані з праслов'янської мови напівпом'якшені приголосні, що виступали в препозиції до голосних переднього ряду, поступово артикуляційно зблизилися з м'якими й повністю палаталізувалися. Ю. Карпенко твердить: «У процесі розвитку фонологічної системи фонемоутворювальна функція ознаки «дієзність–недієзність» перейшла від голосних до приголосних» [16, с. 57]. Останні, за висловом ученого, «досить послідовно розділились на дієзні (м'які) та недієзні (тверді), хоч ряд інших фонетичних процесів істотно деформував цю лінію розвитку» [16, с. 57].

Однак Л. Булаховський і Ю. Шевельов, дослідивши писемні пам'ятки XI–XII ст., доходять протилежного висновку: на протоукраїнські діалекти таке неперехідне пом'якшення не поширилося [3]. Палаталізація напівм'яких приголосних на українському ґрунті «розпочинається тільки з кінця XII ст., і то дуже обмежено – лише в позиції перед ɤ та колишнім слабким ɤ, – і її наслідки успадкувала українська мова: [ram'ɤ] – [ram'], [l'ɤmo] – [l'imo], [m'ɤn'ɤ] – [m'in'] [10, с. 81].

Цікаво, що українська мова розвивалася в оточенні слов'янських мов, які характеризуються загальною поширеністю м'якості як губних, так і зубних (білоруська, польська, східноболгарські говірки), але при цьому майже на всьому географічному обширі (крім хіба що кресових говірок на межі російської, білоруської, польської) усі її приголосні виступають як тверді перед е, ь та рефлексом давнього і > укр. и (пор. укр. [неб'єсниј] і блр. [n'eb'ěsnu], [n'eb'ěsky]. Проте, на думку Ю. Шевельова, «у самій українській мові є явища, які можуть привести до висновку, що вона таки проходила стадію всеохопного м'якшення» [50, с. 229]. Можна погодитися з думкою, що окремішність української мови серед сусідніх слов'янських та непослідовність її власних характерних рис свідчать: брак м'якшення перед е та у (укр. и<і) є українською інновацією. Наприкінці дописемного періоду в українській мові відбулося пом'якшення приголосних перед голосними переднього ряду, але вже за якихось два століття по тому на зміну палаталізації прийшло ствердіння.

Ю. Шевельов констатує: «На місці первинної системи з 15 приголосних наприкінці передісторичної епохи постає система з 31 або 30 приголосних, що мала три новопосталі ряди пом'якшених приголосних, середньопіднебінних та аффрикат, які навзаєм накладалися між собою [50, с. 97]. Система приголосних на кінці передісторичної епохи у викладі Ю. Шевельова представлена на Рис. 2.2. «Склад приголосних, – зауважує М. Жовтобрюх, – зріс так сильно внаслідок палаталізаційних процесів. У деяких випадках м'якшення не було фонологічним (с' та середньопіднебінні), але частіше все-таки виникала опозиція за м'якістю/твердістю» [10, с. 268].

Активні палаталізаційні процеси на час постання української мови (XI ст.) в основному були завершені, але мова зберегла палаталізаційний потенціал.

<i>p</i>	<i>b</i>	<i>p'</i>	<i>b'</i>	<i>t</i>	<i>d</i>	<i>t'</i>	<i>d'</i>			<i>k</i>	<i>g</i>
						<i>c'</i>		<i>č'</i>	<i>ž'</i>		
<i>(v)</i>		<i>(v')</i>		<i>s</i>	<i>z</i>	<i>s'</i>	<i>z'</i>	<i>š'</i>	<i>ž'</i>	<i>x</i>	
<i>m</i>				<i>n</i>		<i>n'</i>					
				<i>l</i>		<i>l'</i>					
				<i>r</i>		<i>(r')</i>			<i>(j)²</i>		

Рис. 2.2. Система приголосних у кінці передісторичної епохи (у викладі Ю. Шевельова [50]).

У давньоукраїнській мові /g/, /k/, /x/ були не просто твердими фонемами, вони мали статус постійно твердих, у постпозиції до них не вживався [i], а шиплячі, навпаки, були палаталізованими, постійно м'якими, тому після них не вживався [ы]. Ще в XI ст. гы, кы, хы послідовно фіксується: *вѣкы*, *грѣхы*, *книгы* (Ізб., 1073) (крім слів іншомовного походження). З XII ст. зміну [гы], [кы], [хы] на [гі], [кі], [хі] починаємо спостерігати в пам'ятках південного походження: *никии*, *секира* (Є. Добр., 1164); у західних і південно-західних – з XIII ст.: *ризики*, *лихики* (См. Грам., 1229); з XVI ст. – у пам'ятках північно-східного походження: *чашики* (Гр. І. Калити, 1327). Перехід [гы], [кы], [хы] у [гі], [кі], [хі] пов'язаний з палаталізацією в цій позиції задньоязикових приголосних. У старопольській мові в цей час відбулася «четверта палаталізація» задньоязикових k, g, яка спровокувала появу сполучень [ki], [gi] (*drogi*, *rzymski*, *niebieski*) та фонологізацію /k'/, /g'/. У давньоукраїнській мові пом'якшені [г'], [к'], [х'] фонологічного статусу не мали. Сполучення [гі], [кі], [хі] з [гы], [кы], [хы] не збереглися, бо після злиття /i/ та /ы/ в одній голосній /и/ почалася хвиля депалаталізацій, яка охопила також розглядані сполуки.

Подальші українські процеси м'якшення є результатом регресивної асиміляції за м'якістю у сполученнях приголосних, які опинилися поряд після занепаду зредукованих. Регресивна асиміляція за м'якістю відбулася в групах м'яких подовжених передньоязикових у позиції між голосними,

зокрема в іменниках *життя, знаряддя, суддя, піччю* тощо. Можливо, результати уподібнення в групах «палатальний+j», наслідком яких є реалізація м'яких подовжених [д':], [т':], [з':], [с':], [ц':], [л':], [н':], [ж':], [ч':], [ш':], можна пояснити високим ступенем чутливості передньоязикових до м'якості. Після занепаду зредукованого [ь] передньоязиковий виявився в зоні безпосереднього впливу [j], тож відбулася регресивна асиміляцію за м'якістю. Посилившись необхідним ступенем палатальності, попередній передньоязиковий поглинув [j] й перетворився на подовжений м'який звук. Напр., *знан'є > знан'je > знан'н'е > знан':е* (укр. *знання*); *стат'є > стат'ja > стат'm'a > стат':a* (укр. *стаття*). Оскільки губні на українському ґрунті не могли набути необхідного ступеня палатальності, то й звука [j] вони не асимілювали: *кров'ю, здоров'я* тощо. Неоднакові вияви має в цій позиції передньоязиковий [р]. У літературній мові спостерігаємо роздільну вимову (*матір'ю, подвір'я*), а в деяких говірках південно-східного наріччя [р'] не втратив свою довгу м'яку вимову, тож маємо *матіррю, подвірря* тощо. Завершилася ця палаталізація не раніше другої половини XIII ст.

Приблизно в цей же час фіксується палаталізація [с] у складі прикметникового суфікса -ск- <ьск. Ця зміна є одним з наслідків занепаду зредукованих, зокрема [ь], вона передусім пов'язана з процесом депалаталізації (*литовскии, римского*), але в південних говорах, на основі яких сформувалася українська мова, після падіння [ь] м'якість кінцевого приголосного твірної основи була збережена й шляхом прогресивної асиміляції передалася наступному [ск]. Звідси ведуть початок українські суфікси відносних прикметників -ськ-, -зьк-, -цьк-: *український, запорізький, козацький*.

У староукраїнський період (очевидно, у XIII ст.) напівпалаталізовані варіанти приголосних переднього ряду перед [ä]>[ę], пом'якшилися *зять > з'äть > зęть; теля > тел'ä > теле*. Палаталізація задньоязикових перед [ä] завершує процес функціонування напівпалатального варіанта твердих фонем

цього типу, водночас розширюючи функціонування в ній м'яких передньоязикових фонем та спричиняючи позиційно необмежене вживання корелятивних за твердістю–м'якістю пар передньоязикових: /z/–/z'/, /s/–/s'/, /d/–/d'/, /t/–/t'/, /n/–/n'/, /r/–/r'/, /l/–/l'/. Губні приголосні в цій позиції, навпаки, стверділи.

Отже, виникнення м'яких приголосних фонем розширило сферу фонемних протиставлень у системі українського консонантизму. Палаталізаційні процеси на ґрунті староукраїнської мови добігли свого кінця, проте остаточні кореляції за твердістю–м'якістю були встановлені лише внаслідок змін, пов'язаних зі ствердінням м'яких приголосних.

Висновки до розділу 2

Протягом довгого історичного періоду, який нараховує не менше десяти століть, розвиток діалектів праслов'янської мови відбувався в рамках жорстких фонетичних законів, одним з яких був закон палаталізації. Тенденція до складового сингармонізму, посилена тяжінням до висхідної звучності, спричинила до більш тісної взаємодії звуків у межах складу. Оскільки праслов'янська мова отримала в спадок від праіндоевропейської мови-основи лише тверді приголосні, то дієзні за своєю природою передньоязикові голосні, а також сонант [j] у звуковому потоці спричиняли перехідне пом'якшення попередніх приголосних. Палаталізаційні процеси почалися ближче до середнього праслов'янського періоду та охопили всі діалекти праслов'янської мови, а деякі з них остаточно рефлексувалися до кінця X ст., часу, коли постали самостійні слов'янські мови. З огляду на це наслідки закону палаталізації, зокрема другого, третього перехідного пом'якшення задньоязикових, рефлекси «губний + j», *dj, *tj, дали неоднакові результати в українській і польській мовах.

Започатковані ще в ранній праслов'янський період палаталізації, пройшовши низку стадій, добіли свого кінця і в історії української мови, і в польщизні, але в різний час і з різними результатами. На ґрунті української мови цей процес в основному завершився до XIII ст. У польській мові кількісні та якісні зміни в системі палатальних відбувалися переважно в окресі старопольського періоду (X–XV ст.), але фонологізація *ǫ*, *ć* сягнула середньопольського періоду (до 1772 р.). У такий спосіб більшість палатальних приголосних набула фонологічного статусу, інші ж існували у вигляді напівпом'якшених позиційних варіантів.

Можна припустити, що одночасно з припиненням дії закону відкритого складу (занепад зредукованих) закон палаталізації послаблює свою дію, бо тенденція до складового сингармонізму перестає бути актуальною. М'які приголосні стали вживатися в тій самій фонетичній позиції, що й тверді (перед тими самими голосними), вони почали розрізнявати значення слів і їхніх форм, отже, м'якість приголосних набула фонологічного значення. Тож тенденція до складового сингармонізму, яка зародилася ще в спільний праслов'янський період і визначила палатальність як одну з найголовніших фонетичних рис, що нею слов'янські мови відрізняються від неслов'янських, досягнувши свого максимуму в період постання окремих слов'янських мов, перестала діяти, а з нею разом занепавав закон палаталізації.

Найважливішим фонологічним результатом палаталізацій є постання приголосних фонем нової якості, які були м'якими (пом'якшеними) за своєю природою.

У синхронії співвідношення палатальність–непалатальність є категорією, що виділяє українську та польську мови на тлі інших європейських мов.

3. ДЕПАЛАТАЛІЗАЦІЯ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА РОЗБУДОВУ ФОНЕТИКО-ФОНОЛОГІЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ І ПОЛЬСЬКОЇ МОВ

Після припинення дії закону палаталізації однією з тенденцій розвитку української та польської мов стала депалаталізація (диспалаталізація), тобто втрата приголосними м'якості.

Початки депалаталізації виявили себе ще праіндоєвропейську епоху; показовою в цьому плані є депалаталізація k', g': мови центральні (satem-група) зазнали подальшої асиміляції k', g', натомість у мовах периферійних (kentun-група) ці приголосні депалаталізувалися. Польські лінгвісти зазначають, що «в історії польської мови одним з базових питань пов'язаних з дописьменною добою польської мови, є проблема лехітських диспалаталізацій у позиції перед твердими передньоязиковими приголосними» [56, с. 30].

Закон палаталізації, яким позначено розвиток спільнослов'янського консонантизму, не дозволив депалаталізації експансувати в діалектах праслов'янської мови. Навпаки, упродовж усієї праслов'янської епохи відбувалися активні палаталізаційні процеси, вони отримали своє продовження в постпраслов'янський період і тривали в лехітських і протоукраїнських діалектах аж до занепаду зредукованих, часу коли постали самостійні українська та польська мови.

Занепад слабких зредукованих, послаблення складового сингармонізму, перебудова фонетико-фонологічної системи спричинили до важливих наслідків: на зміну палаталізаціям у розвиток української і польської мов утрутився протилежний процес – депалаталізація. Оскільки в цей період українська і польська мови поставали самостійно, то процес втрати м'якості значною мірою залежав як від успадкованої з попередньої

епохи системи палатальних фонем, так і від низки інших фонетичних процесів, які вплинули на характеристику палатальність–непалатальність.

3.1. Депалаталізація приголосних на ґрунті української мови

Як відомо, поодинокі вияви депалаталізації траплялися ще в спільнослов'янський період, але панівним і системним явищем усе-таки була палаталізація. Пік українських депалаталізацій припав на XII–XIII ст. Поштовхом до депалаталізації став занепад зредукованих, який в історії української мови припадає на другу половину XI ст.; уже до XV ст. депалаталізації, які спричинили вплив на фонологічну систему української мови, практично були завершені. Можна виділити кілька фаз депалаталізації на ґрунті української мови.

1. Перша фаза депалаталізації пов'язана із занепадом слабкого зредукованого (ь). До кінця XII ст. в давньоукраїнській мові втратили м'якість губні в абсолютному кінці слова та після приголосного в середині слова. Напр., **xlorьsa* > укр. *хлопця*, **ovьsa* > укр. *вівця*; *golqьbь* > укр. *голуб*.

У староукраїнських пам'ятках цього періоду фіксується депалаталізація губних перед колишнім [ь], вона набуває послідовних виявів у староукраїнський період. Депалаталізація губних охопила такі позиції в слові:

- 1) фіналь іменника називного відмінка однини: *кров(ь)* < *кровь*, *селом(ь)* < *сельмь*;
- 2) фіналь іменника орудного відмінка однини: *хлопцем(ь)* < *хлопцьмь*), *волхвом(ь)* (< *волхвомь*);
- 3) закінчення числівників: *сем(ь)* < *сень*, *осм(ь)* < *осень*;
- 4) закінчення 1-ї особи однини атематичних дієслів: *дам(ь)* < *дамь*, *вѣм(ь)* < *вѣмь*;

5) закінчення дієслів наказового способу: *поздоров(ь) < поздоровь, мовте < мовьтє;*

б) позиція середини слова: *всє < вьсє, птица < ньтица.*

У середині слова після занепаду [ь] ствердіння зазнали передньоязикові [д'], [т'], [з'], [с'], [н'], [р']: *орла < орьла, богатство < богатьство, полотно < полотьно.* Перед колишнім [ь] передньоязикові виступали в пом'якшеному варіанті [д'], [т'], [з'], [с'], [н'], [р'], «їх депалаталізація в такій позиції зумовлена асимілятивним впливом наступних твердих передньоязикових [10, с. 81]. Перед губними та задньоязиковими передньоязикові лишилися м'якими: *судьба, редька, тьма, возьму, просьба.* Пам'ятки староукраїнської мови засвідчують випадки ствердіння л' всередині слова. І. Царалунга зазначає: «Загалом орфографія з л без наступного ь у пам'ятках староукраїнської мови представлена дуже широко: *волно, силный* (Віслицький статут, 1347), *толко* (Крехівський Апостол, 1560), *доброволных, полских* (Акти села Одрехови, 1581), *волно, болмиь* (Актова книга Житомирського міського уряду, 1584), *велми, некелний* (Луцидарій XVII ст.) та ін. [47, 253]. «Нерозрізнення» твердого і м'якого л у мові Євсевієвого Євангелія свідчить, на думку В. Німчука, що в мовленні Євсевія відповідний голосний був напівм'який: *вѣльблоужи, плуоноу* на землю, *клоучиль,* да не *разлючать* [36, с. 11]. Ю. Осінчук зараховує до живомовних рис Добрилового Євангелія 1164 року випадки диспалаталізації л перед приголосними суфіксів: *доволни, доволно, тилникъ* та ін., уважаючи їх характерними ознаками західнополіських, середньополіських, середньонадніпрянських говорів [37, с. 26].

Можна припустити таке: напівпалатальний [л] був властивий говорам, на основі яких сформувалася південно-західна група діалектів української мови, про що свідчать пам'ятки XIV ст. Дослідники історії мови звертали увагу на такі написання, «де, треба думати, писар спеціально підкреслює тверду вимову [л]: *близьким и далным*» [31, с. 267], зумовлену занепадом

зредукованого, що призвело до уподібнення [л] до наступного твердого приголосного. Ствердіння [л] у такій позиції властиве українському діалектному мовленню, літературна норма, навпаки, засвідчує збереження м'якості [л'] в цій позиції: *натуральний, вільний, рибальський* тощо.

На українському ґрунті ствердіння передньоязикових [д], [т], [з], [с], [н], [р] фіксується з XIII ст. Депалаталізацію передньоязикових лише подекуди засвідчують писемні пам'ятки, але в сучасній українській мові вона послідовно відображена.

2. Специфічною рисою фонетичної системи української мови є депалаталізація всіх приголосних перед звуками [е], [и]. Невідоме іншим слов'янським мовам ствердіння приголосних перед *ī, на думку О. Мельничука, почалося вже в X–XI ст. [4, с. 94]. У самій артикуляції і в протоукраїнських говорах була закладена тенденція до його розвитку в напрямі до звука середнього ряду. Зміна [i] > [и] та депалаталізація приголосних перед колишнім [i] (*мир, синій, кивати*) – «процеси взаємопов'язані, хоча перший з них випереджав, а другий зумовлював його» [10, с. 90].

У південних говорах давньоукраїнської мови відбулося злиття приголосних [i] та [ы] в одному голосному [и] (він тепер становить одну зі специфічних рис українського вокалізму), унаслідок чого напівм'які приголосні в давньоукраїнській мові поступово втратили палатальність: *нива* < [н'іва], *сила* < [с'іла], *лихіі* < [л'іх'іі].

У сучасній українській мові голосні [е] та [и] з артикуляційного погляду дуже близькі між собою, тому цілком логічним є припущення, що розвиток нового голосного [и] з давнішого [i] й утрата перед ним напівпом'яшеності зумовили аналогічну зміну – депалаталізацію приголосних перед [е]. Ну думку Ю. Карпенка, обидва ці фонетичні процеси дуже близькі в часі, припадають переважно на XI–XII ст., і між ними існує

причинова залежність [16]. Інші вчені датують цю зміну кінцем XII – першою половиною XIII ст. [10].

Спочатку перед [e] депалаталізувалися напівпом'якшені приголосні (*сестра, несу, мету, весло*), пізніше також пом'якшені (*море, поле*). Орфографія давньоукраїнських писемних пам'яток не відобразила цього процесу, натомість його відбиває українське діалектне мовлення. У сучасній українській літературній мові сполуки м'яких приголосних фонем з [e] позиційно обмежені лише формами прикметників середнього роду однини м'якої групи (*синє, житнє*), формами числівника *третій* (*третє*) та формами дієслова *лити* (*лє, леться*). Ю. Карпенко в статті «Українські звуки і та и: дві фонemi чи одна?» доходить висновку, що «позиція перед і – останній притулок напівм'яких приголосних в українській мові» [16, с. 58].

Депалаталізація приголосних перед [e] значно розширила можливості сполучення твердих приголосних фонем з голосними переднього ряду, оскільки охопила не тільки напівпом'якшені приголосні, що виступали реалізаторами твердих фонем, а й м'які, що функціонували як фонemi самостійні й протиставлялися твердим фонемам. Це зрештою призвело до появи опозиції палатальність–непалатальність в українській мові /д/–/д'/, /т/–/т'/, /з/–/з'/, /с/–/с'/, /ц/–/ц'/, /л/–/л'/, /н/–/н'/, /р/–/р'/ /дз/–/дз'/.

Губні приголосні в цій позиції також стверділи. Процес їх депалаталізації відбувався шляхом розщеплення єдиної артикуляції м'якого приголосного й утворення артикуляції двох звуків – твердого губного та [й]: **мєсо* > *м'асо* > *мйасо* (орф. *м'ясо*); **нєть* > *н'ат'* > *нйат'* (орф. *н'ять*). У такий спосіб після твердих губних в усіх південно-східних говорах української мови виник новий [й]. У південно-західних говорах після губного міг виникати звук [л']: *здоровля* або [н'] після приголосного [м]: *мнясо, сімня*.

3. На особливу увагу заслуговує процес ствердіння приголосного [р'] в давньоукраїнській мові. Загалом українська мова фіксує і тверду, і м'яку вимову цього звука. Звук [р'] зазнав депалаталізації, але неоднаково в різних

фонетичних умовах і в різних діалектах української мови. У південно-східних говорах приголосний депалаталізувався не лише внаслідок занепаду слабкого [ʙ] в абсолютному кінці слова (*косарь* > *косар*, *бондарь* > *бондар*), а також перед губними, задньоязиковими: *верба*, *верх*, *косаря* (але *косар'*, *рябий*, *говорю*). Частину говорів української мови, на базі яких сформувалися північні діалекти, охопив процес депалаталізації [p] перед голосними заднього ряду [a], [y]: *рабий*, *буряк*, *говорю*. Цей рефлекс був одним з найбільш ранніх, бо таку вимову відображають пам'ятки ще з XII ст. Наприклад, Ю. Осінчук, досліджуючи мову Добрилового євангелія (1164 р.) натрапляє на форми *вару*, *вратару*, *кесару*, *мору*, *разору*, *сътвороу*, *твороу*, *оузъру*, *оузру* тощо, властиві для північного наріччя української мови [37, с. 26]. Аналіз тексту дав підстави деяким науковцям зараховувати пам'ятку до північного регіону, хоча численні випадки депалаталізації [p] охоплюють нині Галичину, Буковину, які й на сучасному етапі характеризуються хитаннями у відображенні [p'] перед відповідниками а, ę. Слід урахувати й твердження Ю. Шевельова, що «до XVI ст. носії більшості південно-західних українських говірок диспалаталізації [p'], вочевидь, ще не знали» [50, с. 811–812].

У наддністрянських і частині бойківських говірок у таких самих позиціях розвинувся епентичний [j]: [*бурјак*], [*говорју*]. Ствердіння [p] тут могло відбуватись одночасно із депалаталізацією губних, тому й результати цих процесів були тотожні: після стверділого приголосного виникав вставний [й]: [*зорйа*], [*рйасний*].

4. У староукраїнській мові відбулося ствердіння шиплячих. Шиплячі та свистячі з'явилися в праслов'янській мові внаслідок перехідного пом'якшення відразу як м'які фонемі без твердих корелятив (окрім /s'/ як результату другої палаталізації, а потім /z'/ внаслідок переходу *dz' > /z'/). Згодом шиплячі депалаталізувалися. Учені так пояснюють цей процес: «Оскільки у м'яких шиплячих та с' (ц') не було твердого варіанта, то

об'єктивна можливість твердої вимови тут не натрапляла на опір з боку фонологічної системи. Тому в багатьох говорах, можливо, ще праслов'янського періоду поряд з м'якою артикуляцією цих приголосних стали допускатися більш або менш стверділі їх варіанти» [4, с. 98]. Результатом такого становища було послідовне ствердіння всіх чи якоїсь частини здавна м'яких /ǰ/, /š/, /č/, /dž/.

Депалаталізацію шиплячих на українському ґрунті спричинила низка різнорідних фонетичних змін, а саме:

- 1) занепад слабкого зредукованого [ь]: *ножь > ніж, ночь > ніч, страшно > страшно.*
- 2) зміна е > о: *ж'ена > жона, пьшено > пиноно;*
- 3) депалаталізація приголосних перед [е]: *ч'есати > чесати, ш'ести > шести;*
- 4) пересунення артикуляції голосного переднього ряду [і] в напрямі до середнього [и]: *ж'іті > жити; ч'істо > чисто;*
- 5) перехід *ę > ä: *курч'ä > курча; леж'äть > лежать; ло'шä > лоша.*

Шиплячі перед секундарним і > ē, а також подовжені шиплячі, що утворилися внаслідок асиміляції в групах [ж'ї], [ч'ї], [ш'ї], вимовляються як напівпом'якшені, бо «їхня депалаталізація в цих групах загальмувалася» [10, с. 101]: [ш'іст'], [родич'і], [ж'інка], [п'іч':у], [зб'іж':а].

Депалаталізація шиплячих у неоднакових фонетичних умовах та в різних діалектах відбувалася неодноразово. Найраніше стверділи шиплячі внаслідок занепаду слабкого [ь]. А. Залеський, моделюючи етапи ствердіння шиплячих у говорах української мови, указував на таку їхню черговість: 1) перед голосними переднього ряду [е] та [и]; 2) перед наступним твердим приголосним та в кінці слова; 3) перед лабіалізованими голосними заднього ряду; 4) перед голосним низького підняття [а] [11, с. 16]. Дослідники зазначають, що епіцентром депалаталізації були говірки Полісся, зокрема протобілоруський діалектний ареал, де втрата м'якості шиплячих

розпочалася ще до XI ст. Звідти вона поширилась і на поліські говірки української мови, зокрема в північній частині середньо- й східнополіських говірок переважають тверді шиплячі, за акустичними ознаками близькі до білоруських [38, с. 160]. Пізніше, приблизно в XII–XIII ст., депалаталізація поширилася в південно-західні та частину південно-східних говорів, хоч і не досягла їхньої периферії. Сила тенденції до депалаталізації тут уже була ослаблена, до того ж системи цих діалектів чинили їй опір.

У деяких південно-східних говорах української мови наявні опозиції /ж/–/ж'/, /ш/–/ш'/, /ч/–/ч'/, які літературна мова не фіксує: [леж'ам'], [курч'а], [ч'істо] тощо. Г. Мартинова в статті «Про походження середньонадніпряньського діалекту» (2015) наголошує: «М'якість шиплячих приголосних – це одна з диференційних ознак, яка чітко виділяє середньонадніпряньський діалект у системі українського діалектного континууму як щодо парадигматичного складу піднебінних фонем, так і щодо їхніх синтагматичних характеристик» [29, с. 132].

Більшість діалектів української мови на час XIII ст. втратила м'які шиплячі фонemi, але зберегла пом'якшену вимову африкати /ц'/: *кінець, хлопець, молодиця, криницю*. Однак народні говори не виявляють одностайності з погляду твердості–м'якості /ц'/. Ствердіння /ц/ характеризує лемківські, бойківські, гуцульські, буковинські, окремі подільські й навіть північну частину поліських говірок. Депалаталізацію [ц] пам'ятки відбивають з XV ст.: *старець, нѣмца, винницю*.

Як видно, на українському ґрунті відбувалася ціла низка важливих фонетичних змін. Частина з них мала важливі фонологічні наслідки в системі українського консонантизму, а саме: депалаталізація губних, діалектна депалаталізація шиплячих, діалектна депалаталізація /р'/. Унаслідок депалаталізації приголосних перед [ä] фонема /ä/ перетворилася на /a/ й склалася шестифонемна система українського вокалізму. Депалаталізація приголосних, нашарувавшись на процеси палаталізації, вплинула на

формування українського консонантизму, у складі якого 32 одиниці, 22 з яких – тверді фонemi, а 10 м'яких. Водночас склалися фонемні опозиції за ознакою палатальність–непалатальність /д/ – /д'/, /т/ – /т'/, /з/ – /з'/, /с/ – /с'/, /н/ – /н'/, /р/ – /р'/. /т/ – /т'/, /з/ – /з'/, /с/ – /с'/, /н/ – /н'/, /р/ – /р'/, а також /ц/ – /ц'/, /дз/ – /дз'/. До того ж виникли нові морфонологічні чергування, змінилися умови сполучуваності окремих фонем та їхнє функційне навантаження. Намітилася діалектна диференціація української мови. До XV ст. система фонем української мови практично була сформована. Майже в незміненому вигляді вона засвоєна сучасною українською мовою.

3.2. Палатальність–непалатальність як диференційна ознака фонем сучасної української мови

Більшість дослідників дотримується думки, що за комплексом артикуляційних ознак у сучасній українській мові диференціюється 32 приголосні фонemi [17; 44; 46], які визначаються низкою незумовлених позиційно диференційних ознак приголосних фонем сучасної української мови: шумність–сонорність, глухість–дзвінкість, місце творення, спосіб творення, твердість–м'якість.

Є достатньо підстав визначати фонематичний характер таких твердих приголосних фонем: губних /б/, /п/, /в/, /м/, /ф/; передньоязикових /д/, /т/, /н/, /л/, /з/, /с/, /ц/, /ж/, /ч/, /ш/, /дж/, /р/; задньоязикових /г/, /к/, /х/; глоткового /г/, бо вони протиставляються за диференційними ознаками в однакових або подібних фонетичних умовах.

Н. Тоцька наголошує: «Акустична різниця між твердими і м'якими приголосними полягає у висоті власного тону (нижчого для твердих приголосних і вищого – для м'яких). Палаталізація звуків виникає внаслідок додаткового підняття середньої спинки язика до твердого піднебіння, якою може ускладнюватись основна артикуляція приголосних» [46, с. 71]. Тобто,

м'якість, безумовно, пов'язується із середньоязиковістю або з пересуненням спинки язика в напрямі до твердого піднебіння. Н. Тоцька, а вслід за нею більшість авторів класифікацій, середньоязиковою вважають фонему /j/, вона не має твердих відповідників, тому є постійно м'якою. Менш поширений погляд на систему середньоязикових палаталів характеризується уведенням до їхнього складу фонем /д'/, /т'/, /н'/, /л'/, /р'/, /j/.

Ми поділяємо позицію тих дослідників, які постійно м'яким вважають середньоязиковий /j/ і самостійними фонемами кваліфікують м'які передньоязикові приголосні /д'/, /т'/, /н'/, /з'/, /с'/, /ц'/, /дз'/, /л'/, /р'/, це «доводиться численними квазіомонімами (крім /ц'/, /дз'/) [17, с. 91]. Усі вони протиставляються твердим приголосним, утворюючи опозиції /д'/–/д'/, /т'/–/т'/, /н'/–/н'/, /з'/–/з'/, /с'/–/с'/, /ц'/–/ц'/, /дз'/–/дз'/, /л'/–/л'/, /р'/–/р'/». Напр., /л'/ак – /л'/ак, лі/з'/ – лі/з'/ тощо.

Проблемним залишається питання про фонематичність напівпом'якшених варіантів приголосних [б'], [п'], [в'], [м'], [ф'], [г'], [к'], [х'], [г'], [дж'], [ч'], [ш'], [ж'], оскільки всі вони вживаються насамперед у запозичених словах і, виконуючи ідентифікаційну та конститутивну функцію, не втілюють диференційної функції (за незначними винятками). М. Жовтобрюх, Н. Тоцька, схильні вважати їх фонемами периферійної підсистеми [10; 46]. Інші вчені, навпаки, твердять, що побудова фонологічної опозиції на основі українських і запозичених слів (напр., *ревью*–*реву*, *бюро* – *буро*) не має достатніх підстав, «оскільки тверда чи м'яка вимова приголосних у таких іншомовних словах зумовлена насамперед чинною орф

ографією, яка, як відомо, може з часом змінюватися (порівняймо, наприклад, сучасне написання іншомовних слів *журі*, *парфумерія*, *парашут*)» [44, с. 229] та й загалом, як твердить П. Коструба, «розв'язувати питання про фонологічну систему української мови, спираючись на факти поза її системою, взагалі неправомірно; а такими фактами є запозичені слова, що не піддалися ще фонетичному освоєнню, не повністю пристосувалися до

її фонетичних норм» [43, с. 229]. Щодо цього досить виваженою можна вважати думку С. Ковтюх: «Протиставлення м'який–твердий притаманне українській мові органічно, тому потенційно сприймається палаталізація будь-якого приголосного. Ігнорувати ні запозичення, ні маловживані слова не можна, оскільки всі вони є реальними фактами української мови. Напівм'які тут виконують розпізнавальну й конститутивну, а часом і диференційну функцію. Тому з огляду на їх унікальний характер на українському ґрунті або на іншомовну привнесеність варто уважати відповідні одиниці одиницями периферійної підсистеми. Що ж до основної фонологічної системи української мови, то вони трактуються як алофони твердих фонем» [17, с. 92].

Питання про фонематичність подовжених приголосних (твердих і м'яких) також є дискусійним. Протиставлення довгих приголосних коротким не на межі морфем українській мові не властиве, тому з фонологічного (функційного) погляду у кожному довгому звукові реалізуються дві фонемі. Відтак аргументи, що заперечують фонематичність подовжених приголосних, зокрема подовження приголосних на межі морфем, а також як наслідок історичних і сучасних асиміляцій, є більш переконливими.

Отже, за ознакою твердість–м'якість (наявності/відсутності палаталізації) у сучасній українській мові диференціюють такі ряди приголосних:

- постійно м'які : /j/;
- м'які: /д'/, /т'/, /з'/, /с'/, /ц'/, /л'/, /н'/, /дз'/, /р'/;
- тверді: /д/, /т/, /з/, /с/, /ц/, /л/, /н/, /дз/, /р/, /б/, /п/, /в/, /м/, /ф/, /ж/, /ч/, /ш/, /дж/, /г/, /к/, /х/, /г/.

На фонематичному рівні існує опозиція палатальних–непалатальних, у яку втягнуті дев'ять передньоязикових фонем: /д–/д'/, /т–/т'/, /н–/н'/, /з–/з'/, /с–/с'/, /ц–/ц'/, /дз–/дз'/, /л–/л'/, /р–/р'/.

Диференціюється також ступінь вияву м'якості у звуковій реалізації фонем:

- власне м'який: [j]
- м'який: [д'], [т'] [л'], [н'];
- пом'якшений: [з'], [с'], [ц'], [дз'], [р'];
- напівм'який: [б'], [п'], [в'], [м'], [ф'], [ж'], [ч'], [ш'], [дж'], [г'], [к'], [х'], [г'].

3.3. Депалаталізація приголосних у польщизні

Сильні й довготривалі депалаталізаційні процеси особливо відчутними були в польщизні. В історії польської мови визначають кілька фаз депалаталізації.

1. Перша фаза польських депалаталізацій пов'язана із занепадом зредукованого /ь/ та неакцентованого /і/ (у формах дійсного способу), коли пом'якшений приголосний опинився в позиції перед іншим твердим приголосним і зазнав регресивної асиміляції за твердістю:

ř > r (**xlorьsa* > *xlorьsa* > *xlorca*)

ǫ > b (**grebimь* > *gřebimь* > *gřebmь*)

ń > m (**тъгъла* > *тъгъла* > *тъгла*)

ǰ > v (**ovьsa* > *ovьsa* > *ovca*)

ť > t (**тъпъ* > *тъпъ* > *тъпъ*)

ď > d (**vъ dъne* > *ve dъne* > *ve dne*)

ś > s (**pisьто* > *piśто* > *piśто*)

ź > z (**kozьla* > *koźla* > *kozla*)

ń > n (**konьny* > *końny* > *konny*)

ř > r (*věrnьny* > *vérnьny* > *vérnьny*).

Ці процеси не охопили всіх груп приголосних, вони також не діяли безвинятково. Наприклад, депалаталізація не засвідчена у формах **тъта* >

сьта, groźny, głośny. Польські історики мови твердять, що тривала ця депалаталізація упродовж усього старопольського періоду, тобто з кінця X до кінця XV ст. [56, с. 150].

2. Друга фаза депалаталізації закінчилася у XVI ст. Вона охопила м'які приголосні, успадковані з праслов'янської мови, які свого часу постали після закінчення процесів м'якшення під впливом *dj, *tj:

с' > с (**ovotjь* > *ovoc'ь* > *ovoc*)

з' > з (**medja* > *mez'a* > *meza*).

Депалаталізація також зачепила приголосні /*ź*/, /*š*/, /*č*/, /*ž*'/, які виникли внаслідок йотації та перехідного пом'якшення перед голосними переднього ряду:

ź > *ż* (**groźo* > *ст.пол. groże*)

š > *ś* (**duša* > *ст.пол. duša*)

č > *ć* (**časъ* > *čas*)

ž' > *ż* (**možž'ek* > *móžzek*).

Абсолютним виявом цієї депалаталізації є так зване «мазуріння», яке призводить до подальшого ствердіння приголосних і зміни їх якості фактично до первинного «допалаталізаційного» стану: *ż* > *z*, *ś* > *s*, *ć* > *c*, *ż*' > *z* (пор. *dusa*, *groze*, *cas*, *muzzek*). Мазуріння охопило великі території, але не закріпилося в загальнопольській мові, воно виявляється лише в кількох регіональних діалектах.

Спостерігаємо також ствердіння *r* > *ř* > *ř'* > *ř* > *ž/š*: **moře* > *moř'e* > *moře* > *može*; **řeka* > *ř'eka* > *řeka* > *žeka*. Втрата м'якості *ř* мусила збігтися в часі з депалаталізацією інших передньоязикових зубних приголосних *ź*, *š*, *č*, *ž*', *ć*, *z*'. Остаточне їхнє ствердіння датується серединою XVI ст. [60, с. 141; 76, с. 52–60, 64, 68].

3. Третій етап депалаталізації охоплює новопольський період. Важливим кроком була переоцінка опозиції /*l*'/ : /*ł*/, яка спочатку базувалася на розрізненні палатальний–непалатальний. Палатальний /*l*'/ ствердів,

уподібнившись до європейського [l] (XVII ст.), а пізніше [l̥] перетворився на w [ɹ] і злився з [ɹ] іншомовного походження (остаточно в середині XX ст.).

Крім того, спостерігається втрата м'якості губних приголосних у живому мовленні. Наприклад, у Варшаві вже на початку XIX ст. переважала тверда вимова, напр., *raw*: *pa[f]*, *gołqb*: *gołq[p]* замість попереднього *pa[fʲ]*, *gołq[pʲ]*. Тож у новопольський період добігла свого кінця депалаталізація губних у позиції кінця слова:

ř > r (**kurpř* > *kurř* > *kurp*)

ǫ > b (**gołqǫbь* > *gołqǫb* > *gołqb*)

ń > m (**damń* > *dam*)

ǰ > v (**novǰ* > *nov*).

Від питомих депалаталізацій відрізняють ствердіння під впливом інших мов та депалаталізації в запозичених словах. Так, під впливом чеської мови відбувається ствердіння перед е: *serce* (замість *šerce*); *vesele*, *vesoły* (замість *véšele*, *vésoły*) тощо. В останні десятиліття функціонування новопольської мови в запозичених словах відбувається також ствердіння задньоязикових приголосних перед /e/ (напр., *geografia*). Довоєнна польська мова, навпаки, репрезентувала тип вимови, у якій з'явилися м'які [kʲ], [gʲ], що були обов'язковими в позиції перед /e/. Пізніше в повоєнній польщизні пом'якшення зникало в іншомовних словах і практично вгасло там, де його не було на письмі.

Крім того, у міжвоєнний період запозичене [i] було адаптоване як [y], напр.: *dykcja*, *gramatyka*, *dryl*, *dylizans*, *brydź* тощо. На той час було ще живе правило, згідно з яким [i] може стояти лише після м'якого приголосного, а після твердого може стояти лише [y]. За таких умов голосні [i] та [y] були варіантом однієї фонемі, у якій голосний адаптувався до якості попереднього приголосного. Наприклад, у 1925 році Я. Розвадовський рекомендував вимову *tyk-tak*, *reżem*, *ryksza*, тому що після твердих приголосних міг стояти лише [y] [70, с. 16].

Різниця у вимові *buć – bić i bały – biały* була пов'язана з кореляцією палатальності твердого приголосного /b/–/b'/. У той час реалізація м'якості з відокремленим [j] типу [b'j]ały загалом трактувалася як відвертий північнопольський, частково діалектний регіоналізм, що зникав, а не поширювався в літературній мові [76, с. 107–108]. Така вимова довго не ставала нормативною, тому вона не могла бути основою для фонологічного опису.

Отже, опозиція за м'якістю в новопольській мові все ще мала фонологічний характер, і лінгвісти [76; 83] її виділяли, опираючись на чергування типу: *kosa – kosie, proszę – prosisz* як основу для кореляції (див. рис. 3.1). Однак усупереч існуванню альтернативи типу /s/ – /ś/ та /s/–/ś/ нема єдиного погляду на фонологічний характер цієї двочленної опозиції.

/p/ – /p'/	/n : n'/	/k : k'/,	
/b/ – /b'/	/s : ś : ś'/	/g : g'/	
/f/ – /f'/	/z : ż : ż'/		/I/ – [i, y]
/v/ – /v'/	/c : ċ : ċ'/		/b'ɪu/ – /bɪu/
/m/ – /m'/	/ʒ : ẓ̇ : ẓ̇'/		/b'aɨa/ – /baɨa/

Рис. 3.1. Категорія палатальності на кінець новопольського періоду (у викладі В. Вечоровської (Wierzchowska, 1980) [83, с. 163]).

3.4. Декатегоризація палатальності в сучасній польській мові

У сучасній польській мові процес ствердіння, розпад палатальностей і дефонологізація м'яких звуків набули розвою. Інтенсивні зміни польської фонетики за останні кілька десятиліть призвели до усунення кореляції палатальний–непалатальний з фонологічної системи сучасної польської мови.

Післявоєнні явища включають передусім фонологізацію /y/, сильне виділення йотового призвуку під час утворення м'яких приголосних (окрім позиції перед /i/ та за винятком [ś], [ż], [ć], [ʒ']), а також втрату позиційної

палатальності приголосних у різних фонетичних контекстах, зокрема перед /i/. Усе це призвело до повної переоцінки польської фонологічної системи.

Наприкінці ХХ ст. вчені представили категорію палатальності як на Рис. 3.2. Кореляція фонологічної м'якості обмежується чотирма парами: /n/–/ń/, /k/–/k'/, /g/–/g'/, /x/–/x'/. У ранзі фонем тут виступають лише палатальні (м'які) приголосні в строгому сенсі, а не пом'якшені як комбінаторні варіанти твердих фонем.

/p/ – [p']	/t/ – [t']	/r/ – [r']	/k/ – [k']	
/b/ – [b']	/d/ – [d']	/l/ – [l']	/g/ – [g']	
/f/ – [f']	/s/ – [s']	/ʃ/ – [ʃ']	/x/ – [x']	
/v/ – [v']	/z/ – [z']	/ʒ/ – [ʒ']		
/m/ – [m']	/c/ – [c']	/č/ – [č']		/i/ – /y/
	/n/ – /ń/	/ǰ/ – [ǰ']		/biu/ – /byu/
				/bjaɥa/ – /baɥa/

Рис. 3.2. Категорія палатальності на кінець новочасної польської мови (у викладі І. Савицької (Sawicka, 1995) [72, с. 149]).

У сучасній польській мові м'які фонемі /ś/, /ź/, /ć/, /ʒ'/ та /j/ не мають твердих еквівалентів ні на фонологічному, ні на фонетичному рівні. Реалізації [ś], [ź], [ć], [ʒ'], що виглядають м'якими фіксаціями твердих [s], [z], [c], [ʒ], насправді є такими в історичному плані, але у фізіологічному плані [ś], [ź], [ć], [ʒ'] тепер виключно середньоязикові. У підсумку факт, що [s] є твердий, а [ś] м'який, не диференціює їх, бо має витоки з фонетичної позиції – насамперед різниці в місці артикуляції. Звідси випливає, що [ś], [ź], [ć], [ʒ'] не відрізняється від [s], [z], [t], [d] додатковою палатальністю, хоча історично тут є зв'язок, зафіксований у морфологічних чергуваннях (пор.: *kot* – *kocie*, *woda* – *wodzie*, *kusy* – *kusi*), що багатьом фонетистам давало аргументацію для пошуку м'яких відповідників. На думку М. Осовицької-Кондратович (М. Osowicka-Kondratowicz), опозиція [s]–[ś], [z]–[ź], [t]–[ć], [d]–[ʒ'] у польщизні, не є привативною [68, с. 222], як, наприклад, в

українській мові, де пари /д/-/д'/, /т/-/т'/, /з/-/з'/, /с/-/с'/, /ц/-/ц'/, /дз/-/дз'/ мають статус фонологічний.

Фонеми /ś/, /ź/, /ć/, /ź'/ є м'якими еквівалентами твердих фонем з погляду палатальної кореляції, але це цілком окремі фонemi, про що яскраво свідчить їхня фонетична основа. У ході історичного розвитку кореляції були повністю зруйновані шляхом створення нових фонетичних, а потім і фонологічних умов: /t/-/t'/ > /t/-/ć'/; /d/-/d'/ > /d/-/ź'/; /s/-/s'/ > /s/-/ś'/; /z/-/z'/ > /z/-/ź'/.

Така сама доля спіткала історичні кореляти /r/-/r'/; /ł/-/ł'/. Вони втратили всі фонетичні та фонологічні зв'язки, оскільки їхня фонетична основа повністю урізноманітнилася ([r], [z], [ɹ], [l]), а фонологічна палатальна кореляція між ними була зліквідована, хоча все ще існує у вигляді морфологічних альтернатив (пор. *para* – *parze*; *koło* – *kołe* тощо). Новопосталі пом'якшені звуки [t'], [d'], [s'], [z'], [c'], [l'], [r'], [š'], [ž'], [č] з'явилися в позиціях перед [i], [j] в іншомовних словах; вони, безсумнівно, є позиційними варіантами відповідних твердих фонем (*riksza*, *tiara*, *diadem*, *silicon*) і не становлять фонологічної опозиції. Фонема /n/ не виступає перед /i/, натомість її облігаторний варіант /ń/ тут уживається як у словах питомих, так і запозичених (*nigdy*, *Nissan*).

Фонема /i/ в польській мові, як і в українській мові, диференціювалася від /y/ (укр. и) (пор. Ю. Карпенко [16]). У нових запозиченнях у польській мові (окрім унормованих лексично одиниць) більше не замінюють [i] на [y] після більшості твердих приголосних, як це було раніше: *dżinsy*, *dżihad*, *Chile*, *żigolak*, *cif*, *silan*, *tiramisu*. Натомість в українській мові експансує «правило дев'ятки» (після літер д, т, з, с, ц, л, н пишемо й вимовляємо [и]), яке поширюється і на запозичені слова, і на власні назви (*джинси*, *джихад*, *Чилі*, *чизкейк*, *чипси*, *тирамісу*).

Фонологізація /y/ сприяла повній перебудові фонологічної системи польської мови в напрямі усунення кореляції палатальний–непалатальний

приголосних із фонологічної системи і перенесення цієї опозиції в систему голосних (передній–непередній).

Це стосується також мікросистеми губних. «Нині, як твердить М. Осовіцька-Кондратович, слово *bić* від *buć* відрізняється протиставленням [i] до [y], а не [b'] до [b], як було колись» [68, с. 214]. Матеріальні вияви м'яких губних приголосних [p'], [b'], [f'], [v'], [m'] ще існують, однак, змінюється їх функціональне значення – вони є позиційними варіантами відповідних твердих фонем. На сьогодні в польській мові м'які губні трапляються тільки перед /i/ та /j/, і то дуже обмеженому діапазоні слів (*bały–biały*). На думку М. Осовіцької-Кондратович, «м'якість губних приголосних нині є лише позиційною, це результат регресивної асиміляції до наступного м'якого, що має фонологічні наслідки у вигляді ствердіння губних [68, с. 215].

Функціонування проривних /k'/, /g'/, /x'/ у фонологічній системі, враховане в класифікації І. Савицької (Рис. 3.2), однак М. Осовіцька-Кондратович вважає виділення /x'/ дуже суперечливим, бо навіть ті лінгвісти, які трактують /k'/, /g'/ самостійними фонемами, як правило, заперечують фонологічну самостійність /x'/ [69]. Усе це свідчить, що ці приголосні починають поділяти долю м'яких губних. Показово, що останнім часом під час фонологічних інтерпретацій навіть /k'/, /g'/ не уводять до складу фонем [57; 68], що пов'язано з чіткою десинхронізацією м'якості [k'], [g'], [x'] у позиції перед /e/, тобто в тій позиції, на якій базується фонологічна природа означених звуків.

У наш час процес розпаду м'якості в польській мові виразно набирає обертів у всіх позиціях, крім /i/. Постійне й сильне виділення [j] фіксується в сполучі із зубними (*Diana, liana, tiara, radio, diadem, Maria, adadzio, aria*) та губними приголосними (*piana, na piasku, biała, kopiarka*), а також після [k'], [g']. Однак інструментальні дослідження й статистичні дані доводять, що сполуки «приголосний + j», вимовляючись завжди виключно з сильною

артикуляцією [j], по-суті, розкладаються на два елементи [65], тож «м'якість на рівні синхронії тут узагалі не виступає» [68, с. 217]. Нині процес розпаду м'якості посилюється також в групах *kie, gie* (*kiermasz, kielich, kiedy, giermek, ogier, okien, drogie*), які традиційно вважають синхронічною палатальністю.

Можна твердити, що процес розпаду м'якості в польській мові досі є живим і активним. Це спричиняє неоднакові підходи до визначення кількості приголосних фонем, що стосується не лише часткового питання про існування чи заперечення кореляції за твердістю–м'якістю, а й розбіжностей у поглядах на те, чи визнавати категорійну характеристику «палатальність» у системі сучасного польського консонантизму загалом.

Артикуляція традиційно виділюваних у польській мові пом'якшених приголосних у складі морфеми в позиції перед /i/ та «йотом» дедалі частіше характеризується сильним ослабленням м'якості приголосного. Це дає підстави М. Осовіцькій-Кондратович у праці «Z zagadnień kategoryalności fonologicznej w języku polskim» (2012) дійти висновку про необхідність виключити зі складу палатальних приголосних і, відповідно, вилучити з набору польських фонем не тільки губні [p'], [b'], [f'], [v'], [m'], велярні [k'], [g']; а й середньоязикові /ś/, /ź/, /ć/, /ʒ'/ [68]. Появу напівм'яких або твердих сполучень, що замінюють очікувані м'які, на думку вченої, слід трактувати як послаблення позиційного пом'якшення, що яскраво свідчить про постійні зміни у фонетиці польської мови. Майже повністю зникло позиційне пом'якшення приголосних у позиції перед м'яким приголосними в словах типу: *pnia, kwit*, які в старих працях транскрибуються як [p'ń]a, [k'f']it, сьогодні зазвичай вимовляється як [pń]a, [łś]nić, [kf']it (або навіть [kf]it/[kf]it). Усе зазначене вище дає підстави М. Осовіцькій-Кондратович запропонувати польську палатальність у вигляді, представленому на рис. 3.3 (див. Рис 3.3).

За такого підходу фонологічна категорія палатальності наразі в польській мові не існує (через відсутність опозицій). Побутує радикальна

думка, що сучасна вимова дозволяє відмовитися не тільки від м'яких губних фонем, а й від фонем /k'/, /g'/, /x'/. Щодо ряду палатальних /ś/, /ź/, /ć/, /ź'/, то навіть тут з'являється дезінтегральна вимова, хоч зазвичай вона не є нормативною. Після [ń] йот виступає облігаторно в запозичених словах (*mania, Dania, opinia*), що всупереч нормі поширюється на питомі одиниці типу: *nie, niósł, niania* [68].

/p/ – [p']	/t/ – [t']	/r/ – [r']	/k/ – [k']	
/b/ – [b']	/d/ – [d']	/l/ – [l']	/g/ – [g']	
/f/ – [f']	/s/ – [s']	/š/ – [š']	/x/ – [x']	
/v/ – [v']	/z/ – [z']	/ž/ – [ž']		
/m/ – [m']	/c/ – [c']	/č/ – [č']		/i/ – /y/
	/n/ – /ń/	/ǰ/ – [ǰ']		/biu/ – /byu/
				/bjaua/ – /baua/

Рис. 3.3. Сучасний стан категорії палатальності (у викладі М. Осовицької-Кондратович (Osowicka-Kondratowicz, 2012) [68].

Щодо цього, вочевидь, варто прийняти більш поміркований підхід запропонований у праці Д. Осташевської, Й. Тамбор «Фонетика і фонологія сучасної польської мови» (2012) [69]. Дослідниці також не виділяють палатальність як фонематичну ознаку та наголошують на відсутності опозиції палатальність–непалатальність. Артикуляційно ж м'якість визначається ступенем підняття спинки язика до твердого піднебіння. З огляду на це середньоязикові фонemi /ś/, /ź/, /ć/, /ź'/, а також /k'/, /g'/ репрезентують один головний (постійно м'який) вияв, відповідно /ś/, /ź/, /ć/, /ź'/, /k'/, /g'/. Усі інші фонemi сучасної польської мови (а їх більшість) репрезентують один головний варіант і побічні пом'якшені варіанти. Серед них:

- губні: /p/, /b/, /v/, /m/, /f/;
- зубні передньоязикові: /s/, /z/, /c/, /z'/;
- передньоязиково-ясенні (здепалаталізовані): /š/, /ž/, /č/, /ž'.

Головні варіанти цих фонем [p], [b], [v], [m], [f], [s], [z], [c], [ʒ], [š], [ž], [č], [ž] можуть бути зреалізовані в усіх позиціях, крім препозиції до [i], [ĩ], [i̇] та середньоязикових приголосних. Правобічне сусідство з [i], [ĩ], [i̇] та середньоязиковими приголосними призводить до появи палатальності як додаткової (нефонологічної) ознаки, що визначається піднесенням спинки язика до твердого піднебіння та розвиває побічні, пом'якшені варіанти цих фонем, а саме:

- [pʲ], [bʲ], [vʲ], [mʲ], [fʲ];
- [sʲ], [zʲ], [cʲ], [ʒʲ];
- [šʲ], [žʲ], [čʲ], [žʲ].

Не мають пом'якшених варіантів фонем /t/, /d/, /x/, /l/, /k/, /g/. В опозиції палатальність–непалатальність перебувають фонем /n/–/nʲ/.

Отже, свого часу фонологічна кореляція палатальний–непалатальний відіграла вирішальну роль у становленні польського консонантизму, що призвело до створення нових м'яких фонем, а далі двофонемних утворень. Палаталізації в польщизні залишили помітний слід у вигляді чергувань при словотворенні та формотворенні. Сучасна польська мова багата на м'якість насамперед як фонетичну (позиційну чи позиційно-факультативну) ознаку, а не фонологічну. Палатальність ще трапляється в польській мові, але в контексті фонетично вмотивованої фонології вже немає потреби говорити про категорійний характер цього явища. Розпад палатальності має зв'язок з процесами депалаталізації, відходом від генетично успадкованої фонотактики в бік західноєвропейської, нав'язаної активізацією цивілізаційних контактів із Заходом.

Висновки до розділу 3

Самостійний розвиток української і польської мов позначений занепадом закону палаталізації й розвитком кардинального протилежного,

але не менш важливого процесу – депалаталізації приголосних. Оскільки на час X–XI ст. епоха праслов'янської мови завершилася й контакти між носіями української і польської мов були зведені до мінімуму, то на давньо-та староукраїнському ґрунті та в історії польщизни ствердіння відбувалося в різний час і протікало в різний спосіб. Відмінності в сучасній рефлексії колишніх напівпом'якшених приголосних в українській і польській мовах пояснюються передусім внутрішніми особливостями їхніх фонологічних систем, системними стосунками колишніх палатальних з іншими звуковими елементами мови, та зовнішніми впливами (переважно в польській мові). Поштовхом для найдавніших, історичних депалаталізацій, які були властиві обом мовам, був занепад слабкого зредукованого ь, диференціація /i/ та /y/ (укр. и), ствердіння приголосного перед [e].

В історії української мови перші депалаталізації спостерігаємо в XI ст., коли з'являються перші наслідки занепаду зредукованих. Процес характеризується тяглістю і найчастіше в діалектах української мови добігає кінця в XV ст. Депалаталізації зазнали губні приголосні, передньоязикові (у деяких позиціях), звук [r], а також шиплячі. Це спричинило до важливих фонологічних наслідків: появи мікросистеми постійно твердих, виникнення фонемних опозицій твердий–м'який, змін у сполучуваності фонем. Наслідки депалаталізацій також вплинули на остаточне оформлення шестичленної системи українського вокалізму і навіть на морфологічні особливості іменників з фіналлю на губний, шиплячий на -р. Процеси депалаталізації значною мірою сприяли діалектній диференціації української мови.

Розвиток польщизни характеризується сильними й тривалими депалаталізаційними процесами, які протікали кількома фазами. Перша фаза пов'язана із занепадом зредукованих, її тривалість обмежується X–XV ст. Депалаталізація в цей період не охопила всіх груп приголосних і не діяла безвинятково. Друга фаза депалаталізації зачепила свистячі й шиплячі приголосні, які виникли в результаті праслов'янської зміни «приголосний +

j». У цей час депалаталізація не могла набути обертів, бо не закінчений був процес польської палаталізації. Третя фаза стосується новопольського періоду. На противагу українській мові, де до XV ст. усі палаталізації переважно були завершені, у новопольський період відбулася нова масштабна хвиля депалаталізацій. Вона призвела як до кількісних, так і до якісних змін у системі фонем, з-поміж яких важливе місце посідає перехід $\acute{r} > \check{r}' > \check{r} > \check{z}/\check{s}$, зміна $[ɫ] > [ɥ]$.

У сучасній польській мові відбулася декатегоризація палатальності. Фонологічна система характеризується відсутністю опозиції твердість–м'якість, а палатальність існує як додаткова артикуляційна ознака, побічний вияв твердого алофона. Розпад палатальності є досі активним процесом, його підштовхують не тільки і не стільки внутрішні закони польської мови, як зовнішні аналогії, зокрема вплив західноєвропейських мов.

ВИСНОВКИ

1. Сучасні українська і польська мови мають як подібні риси, що є результатом спільного походження та взаємного впливу, так і значні відмінності, спричинені окремим розвитком цих мов. Джерелом подібних рис є походження від єдиного предка – праслов'янської мови. Близько десяти століть спільної історії (III–II тис. до н.е. – VI ст. н.е.) наклали неповторний відбиток на всі рівні лінгвістичної системи цих слов'янських мов, найбільш показовим з яких є фонетичний.

Глотогенез поляків і українців попри певні конкретно-історичні особливості має спільні закономірності й близькі хронологічні межі, що позначається на характері їхніх мов. Значна кількість фонетичних процесів, що відбулася в спільнослов'янській період, спричинена головними складовими законами праслов'янської мови, а їхні рефлекси збереглися в більшості сучасних слов'янських мов, зокрема в українській і польській.

Диференціація слов'янських мов посилилася в добу розпаду (з III до VI–VII ст. н.е.) й була зумовлена низкою лінгвістичних і екстралінгвістичних чинників. Подальші міграційні рухи призвели до кристалізації менших територіальних і мовних спільнот. На час VII ст. н.е. мовно-територіальні слов'янські лінгвосистеми (західна і східна) вже окреслилися, хоча спільнослов'янська мовна єдність ще існувала. Своєрідні риси української та польської мов увідповіднюються з протоукраїнськими й протопольськими фонетичними рефlekсами постпраслов'янської доби (VII–X ст.), тоді як самостійні слов'янські мови постали на час X–XI ст. Розвиток національних мов на праслов'янській основі був довготривалим і складним, у ході цього процесу постали особливості, що визначають самобутній характер української і польської мов.

2. Специфічною рисою слов'янських мов, зокрема української і польської, є існування системи палатальних приголосних. Дослідження

палатальності як прикметної ознаки, що нею слов'янські мови відрізняються від неслов'янських, вимагає уваги до найбільш важливих процесів праслов'янського глотогенезу, значна частина яких пов'язана із законом палаталізації. Палаталізація та її наслідок – поява палатальних приголосних – спричинена особливою фонетичною тенденцією побудови складу – принципом складового сингармонізму. У період розпаду спільної мови слов'ян палаталізації стали рушієм дивергентних процесів, унаслідок яких постали західна і східна гілки слов'янських мов, а згодом і окремі слов'янські мови. І українська, і польська мови успадкували палатальність приголосних від праслов'янської основи й розвивали цю рису впродовж своєї історії, що в підсумку спричинило до витворення унікальних фонологічних систем української і польської мов.

3. Поштовхом палаталізаційних процесів стала тенденція до складового сингармонізму, яка з'явилася ще в ранніх праслов'янських діалектах і згодом у позиції перед голосними переднього ряду та *j набула сили фонетичного закону. Праслов'янські звукові зміни, спричинені законом палаталізації, переділяють на дві групи: 1) перше, друге, третє перехідні пом'якшення (палаталізації) задньоязикових *g, *k, *x під впливом голосних переднього ряду; 2) палаталізації приголосних під впливом [j]. Палаталізації відбувалися в різний час, із різною інтенсивністю. Деякі з них завершилися в протоукраїнський і протопольський період, що вплинуло на різну рефлексію в українській і польській мовах.

Унаслідок першої палаталізації в праслов'янській мові з'явилася мікросистема м'яких приголосних шиплячих фонем *g > dʒ' > ž', *k > č', *x > š', яка майже без змін була засвоєна всіма слов'янськими мовами. В українській мові і польщизні її остаточні наслідки оформилися після ствердіння всіх рефлексів першої палаталізації (XVI ст.).

Результатом другої палаталізації була поява задньоязикових пом'якшеної артикуляції, що призвело до переходу їхньої артикуляції в зону

передньоязикових свистячих звуків [c'], [z'], [s'], [dz']. Вони лише згодом отримали фонемний статус в українській і польській мовах. Неоднакові результати другої палаталізації є свідченням того, що на досить ранньому етапі праслов'янської мови вже існувала її діалектна диференціація. Найпоследовніше рефлексії цього перехідного пом'якшення успадкувала українська мова, де наслідком перехідного пом'якшення стала зміна *g, *k, *x > z' (через стадію $\bar{d}z'$), c', s'. Польська мова досить послідовно зберігає результати другої палаталізації, зокрема вона єдина з усіх слов'янських фіксує архаїчний характер афrikати [dz']; також у протопольських діалектах засвідчено зміну *x > š', яка і в наш час представлена в коренях слів.

Диференційована вимова сполучень *gv, *kv, *xv перед голосними дифтонгічного походження *ě, *ī на початку I тис. н.е. посилила діалектні розбіжності між східною і західною гілками праслов'янської мови. Західнослов'янська гілка успадкувала групи *kv, *gv без змін, що згодом відобразилося в протопольських діалектах, які зберігають архаїчну вимову [gve], [kve]. Рефлексія *gv, *kv на українському ґрунті не становить чітко витриманої системи.

Нерегулярність, але стійкість характеризують третю палаталізацію. У східнослов'янських діалектах в абсолютно тотожних фонетичних позиціях її результати можуть виявлятися чи не виявлятися. У польщизні прослідки третьої палаталізації виявляються також факультативно, існують винятки, які важко пояснити.

За результатами йотової палаталізації виділяють групи приголосних, що зазнали змін під впливом наступного [j], а саме: *gj, *kj, *xj; *sj, *zj; *гj, *lj, *nj; bj, *pj, *mj, *vj; *dj, *tj.

Наслідки змін *gj > ž', *kj > č', *xj > š' послідовно відображені в усіх слов'янських мовах, зокрема в польській та українській. Рефлексії палаталізації *sj, *zj є ідентичними до змін задньоязикових: тут розвинулися

фрикативні м'які шиплячі [š], [ž]. Ствердіння ž', č', š' у процесі історичного розвитку типологічно зближує сучасні українську й польську мови.

Тверді передньоязикові сонанти *r, *l, *n у позиції перед *j палаталізувалися, не змінивши своєї основної артикуляції. Постання м'яких r', l', n' спричинило до появи в слов'янських мовах першої групи приголосних з кореляцією твердість–м'якість. На українському ґрунті відбулася депалаталізація r' > r. Протопольські діалекти спочатку засвоюють результати цієї палаталізації без змін, але в старопольській період відбувається депалаталізація приголосних [r'], [l'], [n'] перед [e], до того ж окремих виняток становить зміна артикуляції r' > ř > š/ž у цій позиції.

У західнослов'янських діалектах прослідки палаталізації в сполуках *bj, *pj, *mj, *vj зберігаються лише в м'якості губних, тож регулярними континуантами цього процесу в польській мові є b', p', m', v'. Результатом зміни в праслов'янських групах *bj, *pj, *mj, *vj на ґрунті української мови є поява епентичного [l'] на місці *j.

Завершення процесу злиття й перехідні палаталізації колишніх звукосполучень *dj, *tj припадають на період розпаду спільної мови слов'ян, тож їхні рефлекси стали рушієм дивергентних процесів у пізній праслов'янській мові. Розвиток сполуки *dj > *d' та її варіантів засвідчує різноманітність змін на різних слов'янських територіях. У польщизні процес мав таку тяглисть: *d' > dz' > dz'. У діалектах східних слов'ян *d, *t перед [j] розвинули щілинні компоненти ž', š', хоча подекуди (у дієслівних формах, у південно-східних діалектах) спостерігається вимова [dž]. З X ст. в українській мові відбулося ступеневе поширення переходу dj > dž > ž, за винятком дієслів четвертого класу, у напрямку на захід аж до межі поширення бойківських і лемківських говірок. Первинна спільна для всіх слов'янських мов зміна *tj > t' зрештою дає неоднакові рефлекси: у протопольських діалектах t'š' > t'š = c' > c; а в протокраїнських – t'š' > č. Різні рефлекси сполучень *dj, *tj, підсилені комплексом інших чинників,

спричинили до постання трьох груп слов'янських мов: східно-, західно- і південнослов'янської.

4. Система приголосних раннього протослов'янського періоду успадкувала від праїндоевропейської мови лише тверді приголосні. До важливих наслідків палаталізацій належить розширення системи консонантизму за рахунок палатальних приголосних. Не менш вагомим результатом була поява в протоукраїнських і протопольських діалектах приголосних альтернацій, а саме: 1) *g//ž', *k//č', *x//š' – унаслідок першої палаталізації задньоязикових та змін сполучень *gj, *kj, *xj; 2) *g//dz'(z'), *k//c', *x//s' – унаслідок другої й третьої палаталізації задньоязикових; 3) *z//ž', *s//č' – унаслідок змін сполучень *zj, *sj; 4) d//dz', t//c' – унаслідок змін сполучень *dj, *tj у протопольських діалектах; d//ž' (dž'), t//č' – у протоукраїнських; 5) r//r', n//n', l//l' – унаслідок рефлексії *rj, *nj, *lj; 6) b//bl', p//pl', m//ml, v//vl' – унаслідок рефлексії *bj, *pj, *mj, *vj.

На час розпаду праслов'янської мови почали оформлюватися важливі фонологічні наслідки палаталізацій, а саме: 1) відбулися зміни сполучуваності голосних і приголосних; 2) палатальність–непалатальність стала диференційною ознакою в системі консонантизму. Оскільки система приголосних раннього протослов'янського періоду успадкувала від праїндоевропейської мови лише тверді приголосні, то важливою зміною праслов'янської періоду стало поповнення внаслідок дії закону палаталізації системи консонантизму палатальними фонемами.

5. Палаталізації в історії української і польської мов мають свою тяглисть. На ранній стадії, у праслов'янську епоху, це були фонетичні процеси конвергентного характеру, більшість з яких спричинила фонетичні результати, що знайшли відображення в усіх діалектах праслов'янської мови й фіксуються в усіх групах слов'янських мов, як-то: 1) перша палаталізація задньоязикових *g, *k, *x під впливом голосних переднього ряду; 2) рефлексії *gj > ž', *kj > č', *xj > š'; рефлексії *sj > š', *zj > ž'; рефлексії *rj

> *г', *lj > *l', *nj > *n'; 3) рефлекси *b > *bl', *p > *pl', *m > *ml', *v > *vl'
 4) регресивна асиміляція за м'якістю в сполуках *dj > *d': та *tj > *t':. Щодо рефлексів сполучень «губний+j» та змін сполучень *dj, *tj, то ці процеси не були повністю завершені на цьому етапі й отримали своє продовження в пізньопраслов'янський період.

Пізній праслов'янський період знаменується низкою дивергентних процесів, оскільки палаталізації дають неоднакові рефлекси в західних і східних діалектах праслов'янської мови. На цей час припадають: 1) друга й третя палаталізації задньоязикових; 2) рефлекси *gv, *kv; 3) деепентизація в сполуках *bl', *pl', *ml', *vl' на ґрунті західних, зокрема протопольських діалектів; 4) завершальний етап рефлексації колишніх *dj, *tj. Палаталізації сполук *dj, *tj є першим найбільш значущим дивергентним процесом пізньопраслов'янської мови, бо їх остаточні результати відрізняються в кожній мовній групі, а південнослов'янські відмінності сягають рівня окремих мов.

Палаталізації отримали своє продовження в окремому розвитку української і польської мов. Польські палаталізації – тривалий процес, який охопив період з X ст. аж до XIX ст. Успадкувавши від праслов'янської мови 12 м'яких фонем, *ř*(*řl*), *ǰ*(*ǰl*), *ǰ*(*ǰl*), *ǰ*(*ǰl*), *ǰ*(*ǰl*), *ǰ*, *ǰ*, *ǰ*, *ǰ*(*ǰl*), *ǰ*, *ǰ*, *ǰ*, *ǰ*, польська мова продовжила свій шлях у напрямі фонологізації палатальних. Значна частина цих змін пов'язана з остаточною рефлексацією праслов'янських палаталізацій; інша група змін – із появою палатальних як наслідком передголосної (перед голосними переднього ряду) позиції приголосних. У такий спосіб збільшилося функційне навантаження на чинні палатальні, відбулося посилення м'якості з подальшою фонологізацією напівпалатальних. На першому етапі (X–XIII ст.) сформувалася нова якість фонем /*ǰ*/, /*ř*/, /*ǰ*/, /*ǰ*/; постали напівпалатальні зубні передньоязикові /*t'*/, /*d'*/, /*s'*/, /*z'*/, а також /*n'*/; відбувся розвиток фонем /*ǰ*/; розвинулася фонологізація /*ǰ*/, яка згодом ускладнилася переходом *ǰ* > *ǰ*/*ř* (орф. *rz*). На другому етапі старопольської

мови відбулася т. зв. «четверта палаталізація задньоязикових k, g», що спричинила до постання напівм'яких варіантів /k'/, /g'/, які до XVII ст. стабілізувалися в /k'/, /g'/; посилилася м'якість /s'/, /z'/, /t'/, /d'/, /n'/ з подальшим переходом у /š'/, /ž'/, /č'/, /dž'/, /ň'/.

У новопольський період унаслідок іншомовних впливів з'явилися нові напівпалатальні передньоязикові /t'/, /d'/, /s'/, /z'/, /ž'/, /š'/, /c'/, /z'/, /č'/, /ž'/, /r'/.

У протоукраїнських говорах процеси фонологізації палатальних відбувалися повільніше й характеризувалися відсутністю експансії. На початках до складу протоукраїнського консонантизму увійшло 10 м'яких фонем /dž'/ /ž'/, /č'/, /š'/, /n'/, /r'/, /l'/, /dz'/>/z'/, /c'/, /s'/, з-поміж яких особливе місце посідали шиплячі та афrikати. Активні палаталізаційні процеси на час постання української мови (XI ст.) в основному були завершені, але мова зберегла палаталізаційний потенціал. У староукраїнський період напівпалаталізовані варіанти приголосних переднього ряду перед [ä]>[e], пом'якшилися, і в такий спосіб розширилася сфера палатальності за рахунок м'яких передньоязикових фонем; були створені умови для необмеженого позицією вживання передньоязикових та їхньої кореляції за твердістю–м'якістю: /z/–/z'/, /s/–/s'/, /d/–/d'/, /t/–/t'/, /n/–/n'/, /r/–/r'/, /l/–/l'/.

Палаталізаційні процеси добігли свого кінця на ґрунті староукраїнської мови, проте остаточні кореляції за твердістю–м'якістю були встановлені лише внаслідок змін, пов'язаних зі ствердінням м'яких приголосних.

6. Занепад слабких зредукованих, послаблення складового сингармонізму, перебудова фонетико-фонологічної системи активізували протилежний палаталізації процес – депалаталізацію. Перебіг процесу втрати м'якості, який розпочався в XI ст., значною мірою залежав як від успадкованої українською і польською мовами з попередньої епохи системи палатальних фонем, так і від низки супутніх фонетичних процесів.

Депалаталізацію шиплячих на українському ґрунті спричинила низка різнорідних фонетичних змін, а саме: 1) занепад слабого зредукованого [ь];

2) зміна $e > o$; 3) депалаталізація приголосних перед [e]; 4) пересунення артикуляції голосного переднього ряду [i] в напрямку до середнього [и]; 5) перехід $*\epsilon > \text{ä}$. До кінця XV ст. на українському ґрунті відбувалися процеси ствердіння, що спричинили важливі фонологічні наслідки в системі консонантизму, а саме: депалаталізація губних, діалектна депалаталізація шиплячих, діалектна депалаталізація /r/. Унаслідок ствердіння приголосних перед [ä] фонема /ä/ перетворилася на /a/ і склалася шестифонемна система українського вокалізму. Депалаталізація приголосних, нашарувавшись на процеси палаталізації, вплинула на формування українського консонантизму, у складі якого 32 одиниці, 22 з яких – тверді фонемні, і лише 10 є м'якими. Водночас склалися фонемні опозиції за ознакою палатальність–непалатальність /д/ – /д'/, /т/ – /т'/, /з/ – /з'/, /с/ – /с'/, /н/ – /н'/, /р/ – /р'/, /т/ – /т'/, /з/ – /з'/, /с/ – /с'/, /н/ – /н'/, /р/ – /р'/, а також /ц/ – /ц'/, /дз/ – /дз'/; виникли нові морфонологічні чергування, змінилися умови сполучуваності окремих фонем та їхнє функційне навантаження; намітилася діалектна диференціація української мови. До XV ст. система фонем української мови переважно була сформована. Майже в незміненому вигляді вона засвоєна сучасною українською мовою.

В історії польської мови визначають кілька фаз депалаталізації. Початкові депалаталізаційні процеси в старопольській мові (кін. X – кін. XV ст.) за часом та причинами увідповіднюються з українськими, водночас польські депалаталізації характеризуються більшою тривалістю та інтенсивністю. Перша фаза пов'язана із занепадом зредукованого /ь/ та неакцентованого /і/ (у формах дійсного способу), коли пом'якшений приголосний опинився в позиції перед іншим твердим приголосним і зазнав регресивної асиміляції за твердістю: $\acute{r} > r$, $\acute{b} > b$, $\acute{m} > m$, $\acute{v} > v$, $\acute{t} > t$, $\acute{d} > d$, $\acute{s} > s$, $\acute{z} > z$, $\acute{n} > n$, $\acute{r} > r$. Друга фаза депалаталізацій завершилася в XVI ст. й охопила м'які приголосні, успадковані з праслов'янської мови, які свого часу постали після закінчення процесів м'якшення під впливом $*dj$, $*tj$: $c' > c$;

з' > з. Депалаталізація також зачепила приголосні /ž/, /š/, /č/, /ž', що виникли внаслідок йотації та перехідного пом'якшення перед голосними переднього ряду: ž > ž; š > š; č > č; ž' > ž. Водночас спостерігаємо ствердіння й зміну артикуляції ř > ř' > ř > ž/š.

Третій етап депалаталізації охоплює новопольський період. Важливим кроком була переоцінка опозиції /l':l/, яка спочатку базувалася на розрізненні палатальний–непалатальний. Палатальний /l'/ ствердів, уподібнившись до європейського [l] (XVII ст.), а пізніше [l] перетворився на w [ɹ] і злився з [ɹ] іншомовного походження (остаточно в середині XX ст.). Спостерігається втрата м'якості губних приголосних у живому мовленні, зокрема добігла свого кінця депалаталізація губних у позиції кінця слова: ř > r; b' > b; m' > m; v' > v. Крім питомих депалаталізацій, фіксується ствердіння під впливом інших мов (зокрема, чеської) та депалаталізації в запозичених словах. Депалаталізація досі є живим процесом у польській мові.

7. Опозиція твердість–м'якість посідає важливе місце у фонологічній системі української мови. З часом ця ознака внаслідок процесів палаталізації й депалаталізації еволюціонувала на українському ґрунті: артикуляція постійно м'яких шиплячих пересунулася у твердому напрямку, і в такий спосіб окреслилася мікросистема постійно твердих; у середньоязиковій зоні опинилася лише фонема /j/. За ознакою твердість–м'якість (наявності/відсутності палаталізації) у сучасній українській мові диференціюють такі ряди приголосних: постійно м'які /j/; м'які: /д', /т', /з', /с', /ц', /л', /н', /дз', /р'; тверді /д/, /т/, /з/, /с/, /ц/, /л/, /н/, /дз/, /р/, /б/, /п/, /в/, /м/, /ф/, /ж/, /ч/, /ш/, /дж/, /г/, /к/, /х/, /г/. На рівні фонем існує опозиція палатальних–непалатальних, у яку втягнуті дев'ять передньоязикових: /д–/д', /т–/т', /н–/н', /з–/з', /с–/с', /ц–/ц', /дз–/дз', /л–/л', /р–/р'.

Ознака «палатальність» та її фонемна реалізація є результатом послідовних змін, які мають свою тяглість від праслов'янського періоду до сучасного стану української мови.

Фонологізація м'якості в історії польської мови – складний і багатоступеневий процес кількісних і якісних змін у системі консонантизму, що має свою тяглість і зв'язок з протилежним явищем – депалаталізацією. У підсумку постала унікальна система консонантизму, яка й була засвоєна новочасною польською мовою. У ній фонемне протиставлення за твердістю–м'якістю було актуальним.

Інтенсивні зміни польської фонетики впродовж останніх десятиліть призвели до усунення кореляції палатальність–непалатальність із фонологічної системи сучасної польської мови. Серед головних причин – фонологізація /y/, сильне виділення йотового призвуку під час утворення м'яких приголосних (окрім позиції перед /i/ та за винятком [ś], [ź], [ć], [ʒ]), а також втрата позиційної палатальності приголосних перед /i/. Сучасна польщизна багата на м'якість передусім як фонетичну (позиційну чи позиційно-факультативну) ознаку, а не фонологічну. М'якість ще трапляється в польській мові, але в контексті фонетично вмотивованої фонології вже немає потреби говорити про категорійний характер цього явища. Розпад палатальності пов'язаний з процесами депалаталізації, відходом від генетично успадкованої фонотактики в бік західноєвропейської, нав'язаної активізацією цивілізаційних контактів із західним світом.

ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ

1. Безпалько О. П., Бойчук М. К., Жовтобрюх М. А., Самійленко С. П. Історична граматика української мови. Вид. 2. Київ: Вища школа, 1962. 510 с.
2. Бернштейн С.Б. Порівняльна граматика слов'янських мов. Вид. 2. 2005. 352 с.
3. Булаховський Л. А. Питання походження української мови. Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. 220 с.
4. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / За ред. О. С. Мельничука, Київ: Наук. думка, 1966. 596 с.
5. Глущенко В. А. Праслов'янська мова. Українська мова. Енциклопедія. URL: <http://litopys.org.ua/ukrmova/um78.htm> (дата звернення: 29.03.2024).
6. Горбач О. Генеза української мови та її становище серед інших слов'янських. *Зібрані статті: У III т.* Мюнхен, 1993. Т. III. С. 5–30.
7. Грушевський М. С. Анти. *Записки НТШ.* Львів, 1988. Т. 21. Кн. I. С. 1–24.
8. Грещук В. Кононенко І. Українська та польська мови: контрастивне дослідження. / *Język ukraiński i polski: studium kontrastywne. Мовознавство.* 2016. № 5. С. 75–77.
9. Дзензелівський Й. О. Конспект лекцій з курсу української діалектології. Ч.1. Фонетика. Ужгород: [б. в.], 1965. 96 с.
10. Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматика української мови. Підручник. Київ: Вища школа, 1980. 320 с.
11. Залеський А. М. Причини ствердіння шиплячих в українській мові. *Мовознавство.* 1986. № 6. С. 48–58.
12. Залізник Л. Л. Етногенез українців та їхніх сусідів з позиції сучасної етнології. Наукові записки НаУКМА. 1997. Т. 2: Культура. С. 48–52.

URI: <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/10720> (дата звернення: 12.10.2024).

13. Залізняка Л. Л. Походження українського народу. *Україна й українство в етнокультурних процесах: концептуальні узагальнення: колективна монографія*. Київ: НДІУ, 2018. Розділ 2.1. С. 73–89.

14. Історична типологія слов'янських мов: монографія / ред. О. Б. Ткаченко; НАН України, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні. Київ: Довіра, 2008. 264 с.

15. Історія української мови. Фонетика / М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський, В. Г. Скляренко. Київ: Наук. думка, 1979. 367 с.

16. Карпенко Ю. О. Українські звуки і та и: дві фонемі чи одна? *Мова. Часопис*. Гол. ред. Ю. О. Карпенко. Одеса: ОДУ, 1995. № 1–2. С. 56–61.

17. Ковтюх С. Л. Сучасна українська літературна мова (Фонетика. Фонологія. Морфонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія): навчально-методичний посібник. Кропивницький, 2014. 288 с.

18. Коломієць В. Т. Типологічні риси української літературної мови на фоні інших слов'янських мов. *Мовознавство*. 1992. № 5. С. 3–11.

19. Кононенко І. В. Українська та польська мови: контрастивне дослідження / *Język ukraiński i polski: studium kontrastywne*. Warszawa : Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2012. 808 s.

20. Кочерган М. П. Загальне мовознавство: підруч. для студ. філол. спец. ВНЗ. 3-є вид., доповнене. Київ: ВЦ «Академія», 2010. 464 с.

21. Крижанівська О. І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматика. Київ: ВЦ Академія, 2010. 248 с.

22. Кримський А. Ю. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася. *Твори: У 5 т.* Київ: Наук. думка, 1973. С. 252–282.

23. Лесів М. Українські говірки в Польщі. Варшава: Видавництво «Український Архів», 1997. 495 с.

24. Лихачова А. В. З історії славістики: генеалогічна класифікація слов'янських мов. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Філологія. 2023. № 59. Том 2. С. 78–83.

25. Лукінова Т. Б. З історії порівняльно-історичних студій в Україні (до шістдесятиріччя лінгвістичної дискусії). *Мовознавство*, 2010. Т. № 2–3. С.98–112.

26. Лучик А. А. Національно-специфічне у зменшувально-пестливих та збільшувально-згрубілих похідних української і польської мов. *Слов'ян. вісн. Сер. «Філологічні науки»: зб. наук. пр. Рівнен. держ. гуманіт. ун-т, Рівнен. ін-т слов'янознавства Київ. славіст. ун-ту*. Рівне, 2009. Вип. 8. С. 106–110.

27. Лучик В. До питання про етно- і глотогенез українців: лінгвістичний погляд. *Спадщина Омеляна Прицака і сучасні гуманітарні науки: матеріали міжнар. наук. конф., Київ, 28–30 трав. 2008 р.; Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія»*. Київ: Вид-во Аратта, 2009. С. 152–59.

28. Лучик В. В. Вступ до слов'янської філології. 2-ге видання, виправлене, доповнене. Київ: ВЦ «Академія», 2013. 344 с.

29. Мартинова Г. Про походження середньонадніпрянського діалекту. *Глотогенез. Матеріали міжнародної наукової конференції*. 2015. С. 129–143.

30. Михайличенко Н. Є. До історії розвитку та дослідження форманта -ець. *Наукові праці*. Том 119. Випуск 106. С. 45–49. URL: <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/naukpraci/movoznavtvo/2010/119-106-10.pdf> (дата звернення: 22.07.2024).

31. Мойсієнко В. М. Північне наріччя української мови в XVI–XVII ст. Фонетика. Дис. ... докт. філол. наук; спеціальність 10.02.01 – українська мова. Житомир, 2006.

32. Нестеренко Т. А. Дослідження праслов'янських фонетичних процесів на матеріалі української і польської мов. *Наукові записки*. Серія: Філологічні науки. Випуск 4 (207) (2023). С. 169–174;

33. Нестеренко Т. А. Передумови формування польського й українського мовного ареалів постпраслов'янського періоду. *Наукові записки*. Серія: Філологічні науки. Випуск 2 (209) (2024). С. 240–246.

34. Нестеренко Т. Протоукраїнські й протопольські фонетичні рефлексії в праслов'янській мові пізнього періоду / Proto-ukrainian and proto-polish phonetic manifestations in late period proto-slavic language. Development vectors of philological sciences in the modern context: *International scientific conference*, April 3–4, 2024. Wloclawek, Republic of Poland. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2024. S. 93–97.

35. Німчук В. Київська Русь. Мова. *Історія української культури*. Київ, 2001. Том 1. URL: <http://litopys.org.ua/istkult/ikult02.htm> (дата звернення: 18.07.2024).

36. Німчук В. В. Євсевієве Євангеліє 1283 року як пам'ятка української мови. *Євсевієве Євангеліє 1283 року*; відп. ред. В. В. Німчук; НАН України, Інститут української мови, Київський славістичний ун-т. Київ: КСУ, 2001. С. 4–35.

37. Осінчук Ю. Живомовні риси в Добриловому Євангелії 1164 року. *Добрилове Євангеліє 1164 року*; відп. ред. В. В. Німчук, упор. Ю. О. Осінчук. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. С. 11–34.

38. Півторак Г. П. Занепад зредукованих ъ, ь і його вплив на формування фонологічних систем слов'янських мов. *Мовознавство*. 1988. Вип. 2–3. С. 3–14.

39. Півторак Г. П. Українці: звідки ми і наша мова? Київ: Наук. думка, 1993. 199 с.

40. Півторак Г. П. Українсько-польські етномовні взаємини давнього періоду. *Мовознавство*. 2020. № 1. С. 3. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/184462> (дата звернення: 13.10.2024).

41. Синиця Є. В., Терпиловський Р. В. Слов'яни (давні). Частина 2. *Енциклопедія історії України*: Т. 9. Київ: Наукова думка, 2013. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=pokhodzhennja_ta_rannja_istorija_slov'jan (дата звернення: 02.03.2024).
42. Стрижак О. С. Сербі й Україна. *Україна: наука і культура*. Київ, 1993. Вип. 26–27. С. 258.
43. Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика / За заг. ред. І. К. Білодіда. Київ: Наук. думка, 1969. 436 с.
44. Сучасна українська літературна мова: Лексикологія. Фонетика: підручник / А. К. Мойсієнко, О. В. Бас-Кононенко, В. В. Бондаренко та ін. Київ: Знання, 2010. 270 с.
45. Торчинська Н. М. Історія польського мовознавства крізь призму періодизацій. *Славістичні студії: лінгвістика, літературознавство, дидактика*: збірник наукових праць. Хмельницький: ФОП Бідюк Є. І., 2019. Випуск шостий. С. 119–127.
46. Тоцька Н. І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика. Орфоєпія. Графіка. Орфографія. Київ: Вища школа, 1981. С. 63.
47. Царалунга І. Відображення палаталізації / депалаталізації приголосних звуків в українських конфесійних пам'ятках XIV ст. *У координатах мови*: збірник на пошану професора Л. М. Коць-Григорчук. Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів: ПАІС, 2016. С. 251–264.
48. Царук О. Про надійність критеріїв генеалогічної класифікації слов'янських мов (методологічні засади курсу історії української мови у вузі). URL: <https://elibrary.kdpu.edu.ua/xmlui/handle/0564/2203> (дата звернення: 12.10.2024).
49. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри: монографія. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. 324 с.
50. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Харків: Акта, 2002. 1066 с.

51. Юсип-Якимович Ю. Слов'янські мови крізь призму фонологічних універсалій та закономірностей: до проблеми синхронної типології. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Філологія. Випуск 2 (40) 2018. С. 48–51.

52. Юсип-Якимович Ю., Тимко-Дітко О. Рефлекси *dj, *tj у слов'янських діалектах. *Збірник праць*. Київ, Інститут української мови АН України, 2022. С.401–411. URL: <http://surl.li/djbchw> (дата звернення: 23.07.2024).

53. Birnbaum H. Common Slavic: Progress and Problems in its Reconstruction, Cambridge, MA, 1975. 436 p.

54. Birnbaum H. Jeszcze raz o praojczyźnie Słowian. *Slawistyczne studia językoznawcze. Festschrift F. Sławski*. Wrocław, 1987. S. 35–49.

55. Beranová M. Slované. Praha: Libri, 2000. 311 s.

56. Długosz-Kurczabowa K., Dubisz S. Historyczna gramatyka języka polskiego. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2016. 580 s.

57. Grzybowski S. Status fonematyczny palatalności w językach słowiańskich. *Studia z palatalności w językach słowiańskich*. Toruń, 1999. S. 105–193.

58. Klemensiewicz Z., Lerh-Spławiński T., Urbańczyk S. Gramatyka historyczna języka polskiego. Warszawa: PWN, 1964. 596 s.

59. Klemensiewicz Z. Historia języka polskiego. Warszawa: PWN, 1999. 827 str.

60. Koneczna H. Charakterystyka fonetyczna języka polskiego na tle innych języków słowiańskich. Warszawa: PWN, 1965. 208 s.

61. Komparacja współczesnych języków słowiańskich, t. 2: «Fonetyka/fonologia», red. Irena Sawicka. Opole: Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej, 2007. 640 s.

62. Lamprecht A. Praslovanština. Brno: Univerzita J. E. Purkyně, 1987. 130 s.

63. Lehr-Spławiński T. Próba darowania tzw. II palatalizacji spółgłosek tylnojęzykowych w języku prasłowiańskim. *Studia i szkice wybrane z językoznawstwa słowiańskiego*. Warszawa: PWN, 1957. S. 164.

64. Łesiów M. Historia wzajemnych kontaktów i wpływów języka polskiego i ukraińskiego. *Z badań nad polsko-ukraińskimi powiązaniem językowymi*. Lublin, 2003. S. 11–23.

65. Łobacz P. Wymowa patologiczna a norma fonetyczna w świetle analizy akustycznej. *Zaburzenia mowy*. Pod red. S. Grabiasa. Lublin, 2002. S. 189–213.

66. Meillet A. *Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique*. Vienne: Imprimerie des PP. Mékhitharistes, 1903. 492 p.

67. Moszyński L. Wstęp do filologii słowiańskiej. 2 wyd. zmien. Warszawa: PWN, 2006. 258 s.

68. Osowicka-Kondratowicz M. Z zagadnień kategoryalności fonologicznej w języku polskim. *Prace Językoznawcze*. 14. 2012. S. 211–224.

69. Ostaszewska D., Tambor J., *Fonetyka i fonologia współczesnego języka polskiego*. Warszawa: PWN, 2012. 142 s.

70. Rozwadowski J. *Głosownia języka polskiego*. Kraków: Gebethner i Wolff, 1925. 32 s.

71. Rospond S. *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Warszawa: PWN, 1971. 392 s.

72. Sawicka I. *Fonologia. Gramatyka współczesnego języka polskiego. Fonetyka i fonologia*. Pod red. H. Wróbla. Warszawa: PWN, 1995. 194 s.

73. Shevelov G. Y. *A Prehistory of Slavic. The Historical Phonology of Common Slavic*. Heidelberg, 1964. 685 p.

74. Słoński S. *Historia języka polskiego w zarysie*. Warszawa: PWN, 1953. 148 s.

75. Stieber Z. *Rozwój fonologiczny języka polskiego*. Warszawa: PWN, 1962. 91 s.

76. Stieber Z. Historyczna i współczesna fonologia języka polskiego. Warszawa: PWN, 1966. 91 s.
77. Stieber Z. Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich. Warszawa: PWN, 2005. 90 s.
78. Stieber Z. Świat językowy Słowian. Warszawa: PWN, 1974. 499 s.
79. Słownik prasłowiański / Pod red. F. Sławskiego. Wrocław, 1974–1976. T. 1. S. 97.
80. Topolski J. Historia Polski. Od czasów najdawniejszych do 1990 r. Wyd. 6. Warszawa-Kraków 1992. 344 s.
81. Urbańczyk S., Klemensiewicz Z., Lehr-Spławiński T. Gramatyka historyczna języka polskiego. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1964. 596 s.
82. Walczak B. Zarys dziejów języka polskiego. II. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1999. 152 s.
83. Wierzchowska B. Fonetyka i fonologia języka polskiego. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1980. 186 s.